

Центр
оборонних
стратегій

КРИМСЬКА
ПЛАТФОРМА

Правові засоби забезпечення морської безпеки України

Березень 2022

КРИМСЬКА ПЛАТФОРМА

Це дослідження підготовлене з метою якісної аналітичної підтримки Кримської платформи – ініціативи української влади з деокупації та реінтеграції Криму.

Дане дослідження здійснене експертами Центру оборонних стратегій (ЦОС) за фінансової підтримки уряду Великої Британії у рамках проєкту «Консолідація Кримської платформи для вдосконалення рамкових основ української та міжнародної політики щодо деокупації Криму (Фаза II)». Погляди, висловлені у цій публікації, належать її автору/ам і можуть відрізнятись від офіційної позиції уряду Великої Британії.

Більше матеріалів можна знайти за адресою: www.defence.org.ua

Це дослідження підготовлене двома мовами: українською та англійською. Обидва варіанти розміщено на сайті ЦОС.

Автори: **Володимир Василенко**, заслужений юрист України, Надзвичайний та Повноважний Посол України, доктор юридичних наук, професор
Андрій Риженко, капітан 1-го рангу запасу, експерт Центру оборонних стратегій
Олександр Мусієнко, експерт Центру оборонних стратегій

Керівниця проєкту: Аліна Фролова, заступниця Голови Правління Центру оборонних стратегій

Проектна експертна група: Марія Балабіна, Максим Іващенко, Андрій Ляшенко, Катерина Оніщук, Лілія Кісліцина

Опубліковано Центром оборонних стратегій, Київ, Україна
© 2022 Центр оборонних стратегій

Права на друк і розповсюдження

Ця публікація захищена законом. Права інтелектуальної власності щодо неї належать ЦОС. Забороняється відтворення та використання будь-якої частини цієї публікації у будь-якому форматі, включаючи графічний, електронний, копіювання чи використання в будь-який інший спосіб, без відповідного посилання на оригінальне джерело. За більш детальною інформацією щодо використання цієї публікації та інших матеріалів ЦОС, будь ласка, завітайте: www.defence.org.ua/permissions

Центр оборонних стратегій – це аналітичний центр, який займається стратегічними дослідженнями з безпекової проблематики. Його метою є сприяння національній безпеці та обороні України через участь у формуванні відповідних державних політик, стратегій і спроможностей із залученням ресурсів незалежного експертного середовища.

Публікації ЦОС відображають погляди його авторів і необов'язково збігаються з поглядами членів Наглядової ради ЦОС, спонсорів або інших третіх осіб.

www.defence.org.ua

ЗМІСТ

Зміст	3
Вступ	4
Частина 1. Аналіз правової ситуації в українському морському секторі чорноморсько-азовського регіону до та після початку збройної агресії РФ проти України	6
Частина 2. Ідентифікація загроз морській безпеці України в правовій сфері	22
Висновки, практичні рекомендації	38
Посилання	43

ВСТУП

Географічне розташування України сприяє розвитку її транспортного потенціалу, інтеграції до світової транспортної системи, насамперед як держави, яка має можливість забезпечити транзитне перевезення вантажів через центр Європи найкоротшим шляхом.¹

Анексія Криму з його подальшою окупацією, інтенсивна мілітаризація півострову, створення Російською Федерацією штучних, необґрунтованих перешкод і порушення свободи мореплавства в Чорному та Азовському морях становлять серйозні виклики морській безпеці України, іншим країнам Чорноморського басейну та Середземномор'я.

Одним із елементів гарантування морської безпеки є впровадження та ефективне застосування правових механізмів міжнародного морського права та українського законодавства задля гарантування пріоритетних національних інтересів на морі, серед яких:

- підтримка свободи відкритого моря;
- захист державного суверенітету у внутрішніх морських водах, територіальному морі, повітряному просторі над ними, на морському дні та в надрах у їхніх межах;
- захист суверенних прав і юрисдикції України в її виключній (морській) економічній зоні, а також у стратегічно важливих для держави районах моря;
- захист національних інтересів у Світовому океані;

- забезпечення у територіальному морі та внутрішніх морських водах режиму судноплавства, що встановлений Конвенцією ООН по морському праву та іншими міжнародними документами;
- охорона людського життя на морі і рятування людей, майна та суден;
- запобігання забрудненню морського середовища, проведення ефективного екологічного моніторингу;
- досягнення стану морського природного середовища у територіальних водах та у винятковій морській економічній зоні України, який відповідає поняттю «добрий екологічний стан» у розумінні Рамкової Директиви Європейського Союзу про Морську Стратегію, та підтримання такого стану в довготривалій перспективі;
- забезпечення контролю над функціонуванням життєво важливих морських комунікацій (територіальне море, Керч-Єнікальський канал, підходи до морських портів, гирл рр. Південний Буг, Дніпро та інші райони інтенсивного судноплавства).²

Україна як держава, яка 1999 року ратифікувала Конвенцію ООН по морському

праву та імплементувала багато положень із норм міжнародного морського права в українське законодавство, засвідчила, що прагне до мирного розвитку та використання морів, а також вирішення спорів. Водночас захист кордонів, суверенних прав з метою гарантування морської безпеки також носять для нас визначальний характер, як і для будь-якої держави.

Саме тому Закон України «Про державний кордон України», який був ухвалений 4.11.1991 р. (з подальшими змінами та доповненнями), визначив недоторканність кордонів Української держави.³ Вказаний Закон можна вважати одним із перших національних нормативно-правових актів в сфері морського права.⁴ Серед іншого, вказаним офіційним документом було встановлено: державний кордон на морі – по зовнішній межі територіального моря України; дано визначення територіальному морю України та внутрішнім водам. Фактично в цій частині Закон підтверджує норми Конвенції ООН із морського права (ратифікована Законом № 728-XIV від 03.06.99 р.).⁵

У Конституції України, ухваленій 28.06.1996 р., відображено важливі поняття міжнародного морського права. Наприклад, статтею 13 визначено, що земля, її надра, атмосферне повітря, **водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони**

є об'єктами права власності Українського народу.⁶

В дослідженні проаналізовано, а також зроблено висновки та надано рекомендації щодо:

- юридичної ситуації в українському морському секторі чорноморсько-азовського регіону в періоди до та після збройної агресії Російської Федерації проти України;
- актів національного законодавства України, чинного в кожному з цих періодів;
- статусу і змісту низки міжнародно-правових актів, зокрема Угоди між Україною та Росією про статус та умови перебування чорноморського флоту РФ на території України, продовження дії цієї угоди, Договір між Україною та РФ про співробітництво та використання Азовського моря й Керченської протоки, Конвенція про режим судноплавства на Дунаї, Конвенція Монтре;
- ідентифікованих правових аспектів сучасних загроз морській безпеці України;
- сформульовано конкретні практичні рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності правового інструментарію захисту морської безпеки України.

ЧАСТИНА 1.

АНАЛІЗ ПРАВОВОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ МОРСЬКОМУ СЕКТОРІ ЧОРНОМОРСЬКО-АЗОВСЬКОГО РЕГІОНУ ДО ТА ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

Аби зрозуміти поточну ситуацію, яка склалася з моменту анексії півострову Крим, що розпочалась у лютому 2014 року, в правовій площині, на нашу думку, вкрай важливо проаналізувати нормативно-правову базу щодо встановлення державних кордонів, статусу Криму, норм міжнародного права, міжнародного морського права, а також актів національного законодавства, які формувались з моменту розпаду СРСР і до сьогодні.

Правовий аналіз статусу Кримського півострову, Чорного та Азовського морів, угоди та спірні ситуації між Україною та РФ у період із 1990 до 2014 р.

Декларація про Держаний Суверенітет України від 16.07.1990 (Розділ V) передбачає, що територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.⁷

Між на той час Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (РРФСР), а також Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР) було укладено Договір від 19.11.1990 р.⁸ У відповідності до умов вказаного Договору, Сторони визнали одну одну суверенними державами (ст. 1) та

зобов'язались визнати територіальну цілісність РРФСР і УРСР у рамках кордонів, встановлених у СРСР (ст. 6).

Актом Проголошення Незалежності України від 24.08.1991 р.⁹ встановлено, що територія України є неподільною та недоторканою.

Цілком в дусі міжнародного публічного права, а саме принципу «Uti Possidetis» (Те що у Вас є, залишається Вашим) формулу, що означає перетворення у випадку утворення нових держав меж між колоніями чи адміністративно-територіаль-

ними одиницями у міжнародні кордони¹⁰, 12.09.1991 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про правонаступництво»¹¹. Відповідно до статті 5 вказаного Закону державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 року є державним кордоном України.

Повагу до територіальної цілісності одна одної, а також до недоторканності кордо-

нів було зафіксовано і в Угоді про створення Співдружності Незалежних Держав від 8.12.1991 р. (ст. 5).¹²

Між Урядом України і Урядом Російської Федерації 17.11.1994 було укладено угоду про торговельне судноплавство, яка набула чинності 27.05.1995 р.¹³ Стаття 2 вказаного документу передбачає, що Договірні Сторони всебічно сприятимуть свободі торговельного мореплавства і утримуватимуться від будь-яких дій, які можуть зашкодити нормальному розвитку міжнародного судноплавства.

Окремі правові аспекти щодо статусу Кримського півострову, поділу та базування Чорноморського флоту РФ в місті Севастополь

Ситуація із значенням і статусом Кримського півострову від самого початку викликала, м'яко кажучи, бурхливу та неоднозначну реакцію в тодішніх російських правлячих колах.

Так, 28 серпня 1991 року П. Воцанов, прессекретар президента РФ, заявив від його імені, що «врегулювання проблеми кордонів можливе й допустиме лише при закріпленні відповідним договором союзницьких відносин», тобто йшлося про новий союзний договір. У заяві уточнено: **«У разі припинення таких відносин між Україною та РФ, остання залишає за собою право поставити питання про перегляд кордонів... Сказане стосується всіх суміжних республік, за винятком прибалтійських... Проблема стосується головно Криму, Донбасу та Північного Казахстану, де мешкає багато росіян».**¹⁴

Верховна Рада Російської Федерації 21.05.1992 р. прийняла Постанову «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РСФСР про зміну ста-

туса Криму, прийнятих у 1954 році»¹⁵, визнавши Постанову Президії Верховної Ради РСФСР від 5 лютого 1954 року «Про передачу Кримської області зі складу РСФСР до складу Української ССР» такою, що не мала юридичної сили з моменту прийняття.

Незважаючи на той факт, що вже наступного дня 22.05.1992 р. Верховна Рада РФ ухвалила заяву адресовану Верховній Раді України, в якій було висловлено прихильність до принципу недоторканності кордонів між Україною та РФ і намірів дотримуватись основоположних принципів ООН, СБСЕ, вже тоді стало зрозуміло, що в РФ простежується і формується ревізійністська політика.

У статті російської газети «Коммерсантъ» від 10.07.1993 р.¹⁶ спеціальний кореспондент Олег Медведев, коментуючи ухвалену Верховною Радою РФ Постанову, фактично спростовує аргументацію російських депутатів. Так, у статті слушно зазначається, що згідно з Конституцією

Чорноморський флот у Севастополі © Корреспондент

РРФСР 1938 року, як і 1978 року, в період між сесіями Верховної Ради питання, віднесені до її відання, вирішувала Президія Верховної Ради. Тому позиція депутатів Верховної Ради РФ щодо того, що, мовляв, тодішня Президія не могла вирішувати питання про передачу Криму – необґрунтована. І тут же автор слушно зазначає, що за такою ж логікою можна було б визнати нікчемними постанови щодо включення Туви до складу РРФСР у 1944 році або щодо перетворення 16-ої союзної республіки, Карело-Фінської, на російську автономію.

Президент України Леонід Кравчук 30.12.1991 р. у Мінську зробив заяву, що Україна з 3.01.1992 р. розпочинає реалізацію свого права на створення власних збройних сил і добровільним порядком приводить війська до присяги на вірність народові України. 31.12.1991 р. відповідна телеграма Міністра оборони України була

направлена у війська й на флот. Процес присягання мали завершити до 20.01.1992 р., однак ці плани так і не були реалізовані.¹⁷

Водночас 30.12.1991 р. у Мінську керівники СНД підписали угоду щодо стратегічних сил, яка є чинною станом на сьогодні.¹⁸

Як зауважував Олександр Задорожній, угода була ключовою для України в негативному сенсі, оскільки делегація України погодилася підписати угоду, згідно з якою Чорноморський флот (у закритому морському басейні!) віднесено до стратегічних сил, які розв'язуватимуть завдання в інтересах всієї Співдружності. З того часу флот демонстрували кримчанам як стратегічний і, відповідно, єдиний і неподільний.¹⁹

Разом із тим Указом президента від 06.04.1992 р. «Про невідкладні заходи

по будівництву Збройних Сил України» передбачалося формування Військово-Морських Сил України на базі сил Чорноморського флоту, дислокованих на території України.²⁰

Однак дії України щодо створення самостійних Військово-Морських сил і взагалі політики щодо Криму, Чорного та Азовського морів явно не влаштували Російську Федерацію, представники якої чинили систематичний тиск, як в питаннях визначення особливого статусу для Севастополя, так і щодо розподілу Чорноморського флоту. Москва вимагала переговорів щодо майбутнього Чорноморського флоту, мотивуючи це зокрема Угодою щодо стратегічних сил СНД, підписаною 30.12.1991 р.

Напевно, саме цим можна пояснити Указ президента України від 10.04.1992 р., яким було затверджено склад державної делегації України для переговорів з делегацією Російської Федерації з питання про розподіл Чорноморського флоту (список додається). А на час роботи державних делегацій України та Російської Федерації з питання про розподіл Чорноморського флоту припинити дію статті 2 Указу Президента України «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України» від 5 квітня 1992 року в частині, що стосується Чорноморського флоту.²¹

Перший міністр оборони України Костянтин Морозов так згадував про події тих днів: *«Україна на всіх переговорах за нашої участі, – пише К. Морозов, – наполегливо відстоювала своє право на володіння частиною флоту, що мала належати державі, та матеріальними цінностями в Криму, які використовувались флотом».* Це право не вдалося відстояти, бо

Росія розглядала Чорноморський флот як стратегічний потенціал СНД. Під натиском Москви президент Леонід Кравчук скасував свій указ від 6 квітня 1992 р., за яким Чорноморський флот визначався як основа Військово-Морських сил України. *«У мене, – пише К. Морозов, – було відчуття, що я наткнувся на стіну під час бігу у визначеному напрямі, відчуття великої втрати – на дуже довгий час, якщо не назавжди».*²²

Врешті, 3 вересня 1993 р. між Україною та Російською Федерацією було укладено «Масандрівські угоди», чотири міжнародні документи, що були пов'язані з врегулюванням проблем розподілу Чорноморського флоту колишнього СРСР і утилізації ядерної зброї, яка знаходилась на території України.

Результатом угод стали:

1. [Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту.](#)
2. [Основні принципи утилізації ядерних боезарядів стратегічних ядерних сил, які дислоковані в Україні.](#)
3. [Договір між Урядом Російської Федерації і Урядом України про утилізацію ядерних боезарядів.](#)
4. [Договір між Україною і Російською Федерацією про порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів Стратегічних сил, розташованих на їхніх територіях.](#)²³

Комплекс домовленостей викликав неоднозначні реакції серед українських військових, політиків та експертів, що, зокрема, описано в книзі М. Савченка «Ана-

томія неоголошеної війни».

Водночас колишній міністр закордонних справ України Анатолій Зленко так згадав про ті події: **«Ми змушені були піти на певні поступки в питанні розподілу Чорноморського флоту... Відповідно до підписаних документів ми виявили готовність продати свою частину Чорноморського флоту. Крім того, Україна брала на себе зобов'язання вивезти до Росії всі ядерні боєголовки... Масандрівські домовленості були зустрінуті певними колами в Україні як «зрада» і «втрата престижу». На Заході деякі спостерігачі взагалі охарактеризували їх як крок до відновлення союзу України та Росії... Як людина, безпосередньо причетна до українсько-російських переговорів, я ніколи не був таким категоричним в оцінці Масандрівських рішень. Дійсно, у певній площині Москва «дотиснула» нас, користуючись складним економічним становищем і тотальною залежністю від готовності Росії дедалі поставляти нові енергоносії у борг... Масандра, хоча й була для нас болючим кроком, все ж на якийсь час дозволила принаймні частково вирішити енергетичну проблему, відшкодувати частину боргів, отримати ядерне паливо для АЕС... Це був приклад реальної політики в умовах реальної та неймовірно глибокої кризи. Не слід забувати і про те, що Чорноморський флот у тому вигляді був Україні просто не потрібен, він тільки вимагав дедалі нових витрат, які державний бюджет в умовах пережитої Україною на той час економічної кризи був просто нездатний осилити... Як тимчасовий компроміс вони [Масандрівські угоди] були необхідні... Рішення, прийняті в Масандрі, були дуже непрости-ми для України».**²⁴

Таким чином, фактично ексміністр закордонних справ України визнає, що Росія чинила тиск на Україну, на нашу думку, не гребуючи шантажем та іншими брудними методами в окремих ситуаціях.

Важлива подія відбулась 5 грудня 1994 року. Саме в цей день між Україною, Російською Федерацією, Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії і Сполученими Штатами Америки було підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум).²⁵ Внаслідок приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї вказаною угодою **було підтверджено, що держави-підписанти зобов'язуються поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України.**

З точки зору непевної тоді позиції РФ щодо поваги до територіальної цілісності України, особливо намагань «розхитувати ситуацію» довкола Криму, запевнення щодо визнання та поваги до суверенітету та існуючих кордонів для України було дійсно важливо.

Будапештський меморандум завершив інсинуації російської сторони щодо територіальної належності Криму... Ухвалення Будапештського меморандуму дозволило Україні йти далі шляхом врегулювання відносин у сфері безпеки.²⁶

Однак його (Будапештський меморандум) можна назвати документом, який підтверджує вже існуючі юридичні гарантії, що містяться в Статуті ООН, у Заключному акті НБСЄ (нині – ОБСЄ) або ж у Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї. Єдиною гарантією можна назвати шостий пункт меморандуму, в

якому говориться, що Україна, США, РФ, Велика Британія будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постане питання стосовно виконання ними взятих зобов'язань. Цей пункт є хоч і невеличким, але успіхом української дипломатії. Він запровадив інститут обов'язкових консультацій на вимогу України в тому разі, якщо виникне загроза її безпеці як без'ядерної держави. Але це положення Будапештського меморандуму зобов'язує ядерні держави лише сісти за стіл переговорів для обговорення питання безпеки України. І не більше. При цьому підписів Франції й Китаю під цим меморандумом немає. Тобто Франція й Китай відмовилися визнати зобов'язання сісти за стіл переговорів за вимогою України. Вони зробили окремі заяви, які мають посилення на Статут ООН і Заключний акт НБСЄ, але в цих заявах немає положення про те, що вони зобов'язуються на вимогу або на прохання України проводити консультації. Чи серйозно вважати Будапештський меморандум основою майбутньої безпеки України? А такі заяви лунають, і вони вводять в оману наших громадян. Якщо говорити про міжнародні гарантії, то вони можуть бути політичними, юридичними й матеріальними. Членство в НАТО дає не лише політичні та юридичні, але й матеріальні гарантії безпеки її держав-членів. У цьому вся різниця.²⁷

Угодою між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту від 09.06.1995 р. визначено, що на основі Чорноморського флоту створюються Військово-Морські сили України та Чорноморський флот Російської Федерації. Військово-Морські сили України та Чорноморський флот Російської Федерації базуються роздільно (ст.1). Основною базою для Чорноморського флоту РФ

було визначено місто Севастополь (ст.2). Чорноморський флот розподілявся в пропорції: Україні 18,3%, Російській Федерації – 81,7% (ст. 4). Окремо Угодою було визначено, що сторони з метою збереження стабільності в регіоні Чорного моря та забезпечення безпеки з морських напрямків поєднують зусилля щодо взаємодії та співробітництва у військово-морській галузі (ст.9).²⁸

Частиною 7 статті 17 Конституції України, прийнятій 28.06.1996 р., вказано, що на території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Водночас у перехідних положеннях (п.14) Основного Закону допускалось використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань на умовах оренди, в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України.²⁹

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією було підписано 31.05.1997 р. (ратифіковано Законом № 13/98-ВР від 14.01.98).³⁰ Зазначеним документом було підтверджено, що Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному Акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів (ст. 2).

Стаття 29 вказаного Договору визначала, що Високі Договірні Сторони як причорноморські держави готові й надалі розвивати всебічне співробітництво у справі рятування і зберігання природного середовища Азово-Чорноморського басейну, проведення морських і кліматологічних

досліджень, використання рекреаційних можливостей і природних ресурсів Чорного і Азовського морів, розвитку судноп-

лавства та експлуатації морських комунікацій, портів і споруд.

Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки

Питання кордонів в українсько-російських відносинах стало відображенням подвійної природи українсько-російських відносин: декларування «стратегічного партнерства» з одного боку та зростання розбіжностей, накопичення нерозв'язаних суперечностей і взаємних претензій – з іншого. Єдиним досягненням п'яти років переговорів (1997-2002) було те, що обидві сторони визнали: Азовське море – «внутрішні води, що перебувають у користуванні обох держав». По суті, всі російські пропозиції зводились до такого: або влаштувати так, щоб Азов перебував у спільному користуванні (посилання

на приклад Аргентини та Уругваю при розв'язанні питання про затоку Ріо-де-ла-Плата), або зберегти чинний стан справ, при якому статус морських просторів не врегульовано. РФ пропонувала й варіанти «модифікованої серединної лінії» з урахуванням комбінацій різних принципів – серединної лінії, історичних (спеціальних) прав; «прибережних зон національної юрисдикції» чи «прибережних зон відповідальності» тощо.

Враховуючи ці чинники, наприкінці 2002 р. у ВРУ зареєстровано внесений урядом законопроект, за яким до територіаль-

ного моря України належать прибережні морські води в Чорному й Азовському морях у 12 морських миль. Українська сторона висловила готовність поставити питання руба: або на переговорах вирішать спільно розмежувати Азов за варіантом серединної лінії на внутрішні води кожної з держав, або Київ самостійно встановить територіальні води. Міжнародне право дозволяло зробити це – відповідно до Конвенції 1982 р. Через негативну реакцію російської сторони Україна так і не наважилась на конкретні дії.³¹

29 вересня 2003 року під приводом захисту від розмиття узбережжя Таманського півострова влада Краснодарського краю розпочала будівництво дамби, яка мала б з'єднати острів Тузла з російським берегом. Після того як російські будівельники досягли українських територіальних вод, МЗС України направило МЗС Росії ноту протесту. 6 жовтня до Москви відбув міністр закордонних справ України Костянтин Грищенко для врегулювання міждержавного конфлікту. Для особистої участі у його розв'язанні президент України Леонід Кучма перервав візит до Латинської Америки й особисто прибув на Тузлу.

Будівництво дамби було зупинене 23 жовтня за 102 метри від сухопутного державного кордону України, після того як у Москві Леонід Кучма і Володимир Путін погодили положення «Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки», підписаного у грудні 2003 року. 2 грудня на Тузлі відкрилася нова українська прикордонна застава, проте питання демаркації російсько-українського кордону в акваторії Керченської протоки так і залишилось невирішеним.³²

Російсько-український конфлікт із приводу приналежності острову Тузла в Керченській протоці став пробною війною з боку Росії.³³

У 2003 році Росія та Україна домовилися, що море буде спільним. А ось визначити лінію морського кордону росіяни не хотіли, згадує Леонід Осаволук, співавтор угоди та член делегації на тих переговорах.

«Ми вмовляли російську сторону почати такі переговори, нам відповідали: «Ми не розуміємо, про що йдеться». Категоричною була позиція Росії щодо того, що ці води розмежовувати не можна. Ми погодилися на ті дефініції, які нав'язувала російська сторона, що це спільні води, історичні води, внутрішні води», згадує обставини член делегації України на переговорах з Росією щодо демаркації державного кордону до 2014 року Леонід Осаволук.³⁴

Як наслідок, 24.12.2003 року між Україною та Російською Федерацією було підписано Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, який ратифіковано Законом № 1682-IV від 20.04.2004 р.³⁵

Стаття 1 вказаного Договору визначає, що Азовське море та Керченська протока історично є внутрішніми водами України і Російської Федерації. Азовське море розмежовується лінією державного кордону відповідно до угоди між Сторонами. Врегулювання питань, що відносяться до акваторії Керченської протоки, здійснюється за угодою між Сторонами.

У відповідності до статті 3 Договору Українсько-російське співробітництво, зокре-

Українські кораблі в Азовському морі © Апостроф

ма спільна діяльність у галузі судноплавства, включаючи його регулювання та навігаційно-гідрографічне забезпечення, рибальства, захисту морського середовища, екологічної безпеки, а також пошуку та рятування в Азовському морі та Керченській протоці забезпечуються шляхом як реалізації наявних угод, так і укладення у відповідних випадках нових домовленостей.

Керуючись положеннями, зокрема й зазначеного Договору, 20.03.2012 р. між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації було підписано Угоду щодо забезпечення безпеки мореплавства в Азовському морі та Керченській протоці.³⁶

В преамбулі Угоди зазначено про відзначення важливого значення Азовського моря та Керченської протоки для економічного розвитку України та Російської

Федерації; бажання сприяти розвитку судноплавства в Азовському морі та Керченській протоці, визначення необхідності вжиття заходів, що сприяють підвищенню безпеки мореплавства в районах інтенсивного судноплавства в Азовському морі та Керченській протоці, зокрема організації обміну даними автоматичних ідентифікаційних систем, усвідомлення необхідності узгодження дій Сторін у сфері судноплавства в Азовському морі та Керченській протоці.

З метою моніторингу судноплавства в Регіоні Сторони домовились організувати обмін даними автоматичних ідентифікаційних систем (АІС), визначеними правилом 19 Глави V додатку до Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі 1974 року, зміненої Протоколом 1978 року та Протоколом 1988 року з поправками (стаття 3).

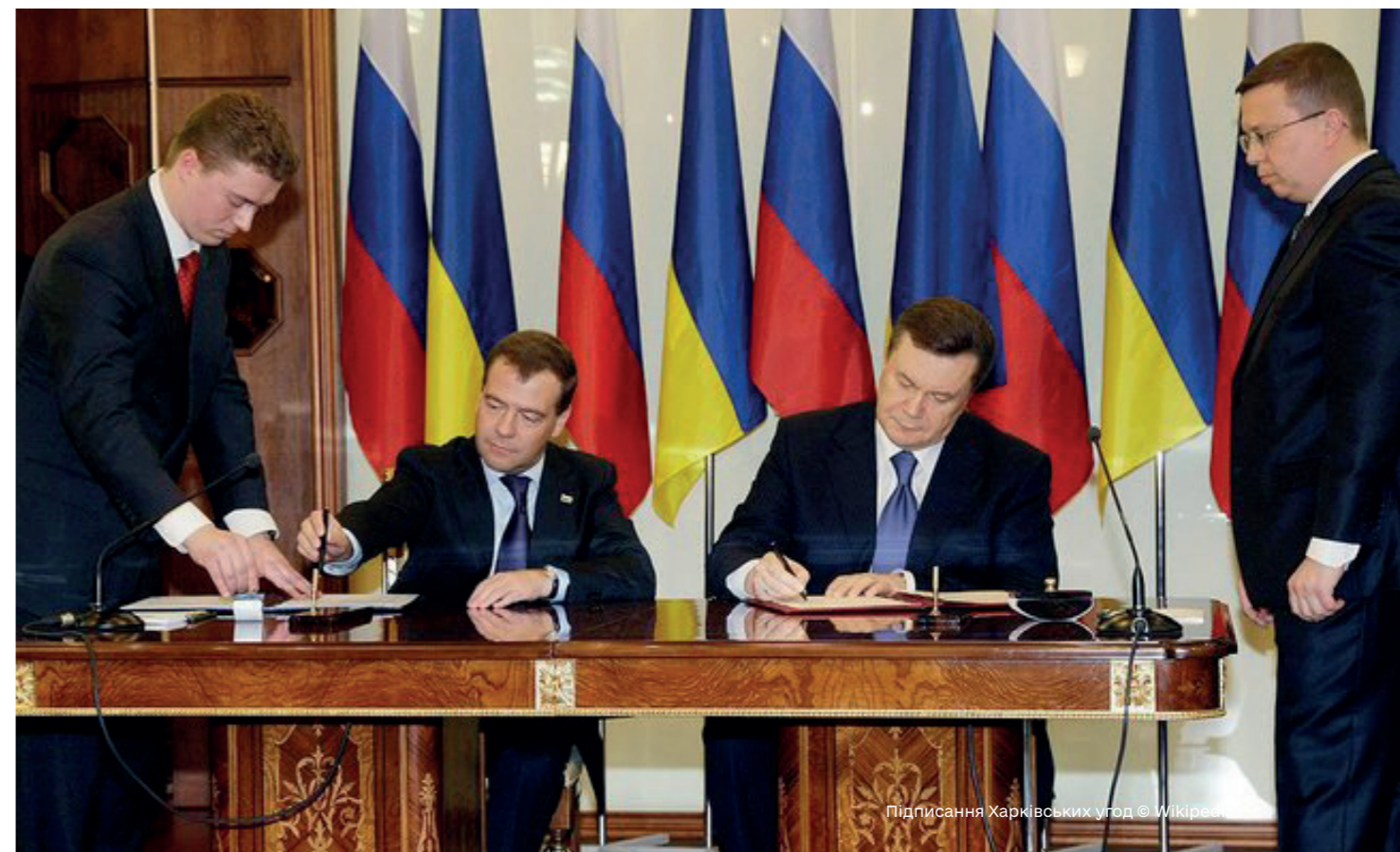
Харківські угоди (Угода між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України)

Прагнення нового керівництва України практично будь-якою ціною добитися зниження вартості російського газу, що постачається до нашої держави, було продемонстроване з перших днів президентства В. Януковича в лютому 2010 р. Цей фактор міг бути використаний Росією для досягнення власних геополітичних цілей. Однією з основних залишалася продовження базування Чорноморського флоту РФ на території України.³⁷

Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України було підписано 21.04.2010 р.

та ратифіковано Україною 27.04.2010 р.³⁸

Сторони продовжують дію Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 року, Угоди між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28 травня 1997 року і Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з розподілом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 року на двадцять п'ять

Підписання Харківських угод © Вікіпедія

років з 28 травня 2017 року з наступним автоматичним подовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі Сторін не повідомить письмово іншу Сторону про припинення їх дії не пізніше, ніж за один рік до завершення терміну дії.

Вказана Угода отримала багато негативних оцінок серед багатьох політиків, експертів, представників громадянського суспільства.

У доповіді Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова «Україна і Росія: Поточні підсумки і проблеми двостороннього співробітництва в нафтогазовому та ядерному секторах» надано таку оцінку підписаним Харківським угодам: **результат прийняття українським владним режимом рішень у такий спосіб – їх сумнівна легітимність, що може в май-**

бутньому стати підставою для їх перегляду і спричинити конфліктну ситуацію у відносинах України з Росією.

Підписавши угоди, Росія тим самим досягла виконання одного з положень прийнятої у 2001 р. Морської доктрини РФ на період до 2020 р. – про збереження міста Севастополя як головної бази ЧФ РФ.

Натомість для України угоди «газ – флот» не лише мають дуже сумнівний економічний ефект, але й створюють низку загроз. Насамперед вони є безпрецедентним, асиметричним політико-економічним бартером – обміном умовних економічних преференцій РФ на стратегічні геополітичні поступки з боку України.

Перший президент України Леонід Кравчук заявив: **«Сьогодні політичний курс влади обмежує суверенітет нашої**

держави. У будь-якому разі ми відчуємо посилення впливу на Україну з боку Москви».³⁹

Коментуючи підписану Президентом Віктором Януковичем угоду про продовження терміну базування Чорноморського флоту РФ у Криму, Ю.Луценко заявив, що **«Янукович задля задоволення апетитів олігархів, які хочуть мати дешевий газ для випуску металу, хімії та інших речей, продав частину української території».** **За його словами, «всім, хто мислить про Україну як про незалежну державу, було оголошено війну».**⁴⁰

Кваліфікувати такі дії тодішньої влади можна було б як конституційний переворот. Такий переворот стався ще тоді, коли в антиконституційний спосіб було створено провладну парламентську більшість і коли в квітні 2010 року ця більшість з грубим порушення Регламенту Верхов-

Зміна правової ситуації та актів законодавства після анексії Кримського півострову

У лютому-березні 2014 р. відбулися надзвичайні в історії двосторонніх українсько-російських відносин дії Російської Федерації – окупація та анексія частини території нашої держави – Кримського півострова. Для цього був використаний механізм маріонеткового уряду, що спирався на російські війська, - механізм раніше успішно випробуваний росіянами у Південній Осетії, Абхазії та Придністров'ї.⁴²

1 березня 2014 р. Рада Федерації РФ дала президенту Володимиру Путіну право на застосування військ на території України. Вказаний закон не містить згадок про терміни, на які надається такий дозвіл.

ної Ради ратифікувала антиконституційні Харківські угоди.⁴¹

Таким чином, стосунки між Україною та Російською Федерацією щодо Кримського півострову, Чорноморського флоту, а також ситуації в Чорному та Азовському морях зберігали напругу. За виключенням деяких проміжків часу стабільності та нормалізації відносин Російська Федерація задля досягнення своїх цілей часто використовувала тиск, а подекуди відвертий шантаж, намагаючись схилити Україну до не завжди вигідних компромісів. Як свідчать проаналізовані офіційні документи та матеріали в проміжок між 1990 та 2014 рр., Російська Федерація системно проводила роботу щодо збільшення свого мілітарного, гуманітарного впливу в Криму, створюючи плацдарм для посилення домінування в Чорному та Азовському морях.

Теоретично таке право надано президенту РФ навечно.⁴³

Протягом цього періоду, як зазначала Державна прикордонна служба України, в Криму перебувало 30 тисяч російських військовослужбовців. **«Попередньо військовослужбовців Російської Федерації задіяно зараз близько 30 тисяч»**, - повідомив на пресконференції директор департаменту персоналу Держприкордонслужби України генерал-полковник Михайло Коваль.⁴⁴

Детальніше з хронологією цих подій можна ознайомитись на спеціальній сторінці Міністерства закордонних справ України.⁴⁵

Верховна Рада Автономної Республіки Крим 11.04.2014 р. ухвалила декларацію про незалежність.

Документ містив 3 пункти.

У першому сказано, що у випадку, коли на референдумі 16 березня більшість проголосує за входження Криму до Росії, тоді "Крим після референдуму буде оголошений незалежною та суверенною державою з республіканською формою правління".

У другому пункті Крим названий "демократичною, світською та багатонаціональною державою".

У третьому пункті сказано, що Крим вже в ролі "незалежної та суверенної держави" звернеться до Росії з пропозицією увійти до її складу.

7 березня виконувач обов'язків президента України Олександр Турчинов підписав указ, який припиняє дію постанови Верховної Ради Криму про проведення референдуму.⁴⁶

У подальшому, 16.03.2014 р., під тиском російських військ і спецслужб в Криму відбувся так званий «референдум» про возз'єднання Криму з РФ на правах суб'єкта РФ.

Федеральним конституційним законом від 21.03.2014 р. №6 – ФКЗ «Про прийняття в Російську Федерацію нових суб'єктів Республіки Крим і міста федерального значення Севастополя».⁴⁷

Частиною 3 статті 3 вказаного Закону передбачено, що розмежування морських просторів Чорного та Азовського морів здійснюється на підставі міжнародних

договорів Російської Федерації, норм і принципів міжнародного права.

Однак варто зазначити, невідомо яким чином РФ пропонує дотримуватись норм і принципів міжнародного права після захоплення Криму з грубим порушенням того ж таки міжнародного права.

Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН від 27.03.2014 р. № 68/262, Територіальна цілісність України, визначила, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим і місті Севастополь від 16 березня 2014 року, не був санкціонований Україною.⁴⁸

Генеральна Асамблея ООН, серед іншого:

- підтвердила свою прихильність суверенітету, політичній незалежності, єдності і територіальній цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів;
- ...закликала всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати жодної зміни статусу Автономної Республіки Крим і міста Севастополя на підставі вказаного референдуму й утримуватися від будь-яких дій або актів, які можуть бути інтерпретовані як визнання такої зміни статусу.

Верховна Рада України 15.04.2014 р. ухвалила Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».⁴⁹

Стаття 1 вказаного Закону визначає, що тимчасово окупована територія України (далі - тимчасово окупована територія) є невід'ємною частиною території України,

на яку поширюється дія Конституції та законів України й міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Частина 1 статті 3 зазначеного нормативно-правового акту дала визначення, що тимчасово окупованою територією визначається:

1. Сухопутна територія Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;
2. Внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;
3. Надра під територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини, і повітряний простір над цими територіями.

У Російській Федерації набув чинності федеральний закон «Про припинення дії угод, що стосуються перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України».

«Закон передбачає припинення дії низки російсько-українських угод, що регулюють статус і умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, а саме: Угоди між Російською Федерацією і Україною про параметри розділу Чорноморського флоту від 28 травня 1997 р.; Угоди між Російською Федерацією і Україною про

статус і умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р.; Угоди між урядом Російської Федерації і урядом України про взаєморозрахунки, пов'язані з розділом Чорноморського флоту і перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, від 28 травня 1997 р.; Угоди між Російською Федерацією і Україною з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21 квітня 2010 р. (Харківська угода)», - говориться в пояснювальній записці.

У документі зазначається, що «в результаті підписання 18 березня 2014 р. Договору між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів предмет російсько-українських угод втрачений, зважаючи на фактичне припинення правовідносин оренди Російською Федерацією об'єктів її Чорноморського флоту на території України».⁵⁰

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.04.2014 р. № 578-р «Деякі питання функціонування морського та річкового транспорту»⁵¹ Міністерству інфраструктури, Державній інспекції з безпеки на морському та річковому транспорті належало здійснити заходи щодо:

- тимчасового припинення виконання своїх повноважень на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя;
- закрити відповідно до Порядку відкриття та закриття морських портів, затвердженого постановою Кабінету

Міністрів України від 11 липня 2013 р. № 495 (Офіційний вісник України, 2013 р., № 54, ст. 1970), морських портів Євпаторія, Керч, Севастополь, Феодосія, Ялта, розташованих на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

А Міністерству закордонних справ України було доручено поінформувати міжнародні організації про закриття морських портів Євпаторія, Керч, Севастополь, Феодосія, Ялта.

На виконання вказаного Розпорядження Міністерством інфраструктури видано наказ від 16 червня «Про закриття морських портів». **«По суті таке рішення означає, що будь-яке судно, яке зайшло в морські порти півострова, робить це на свій страх і ризик, оскільки судновласники та капітани суден, які проігнорували подібну заборону, можуть мати справу з серйозними проблемами (штрафами або навіть тюремними ув'язненнями)», -** зазначає пресслужба.

У повідомленні підкреслюється, що Україна повідомила Міжнародну морську організацію (ІМО) про підготовку рішення щодо закриття кримських портів у середині травня.⁵²

Постановою Кабінету Міністрів України від 6.04.2016 р. № 263 «Про тимчасове закриття морських рибних портів» визначено: до відновлення конституційного ладу України на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя тимчасово закрити:

- Керченський морський рибний порт у межах акваторії, що надана державному підприємству «Керченський морський рибний порт» у користуван-

ня відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2013 р. № 606 «Про надання державному підприємству «Керченський морський рибний порт» у користування акваторії» (Офіційний вісник України, 2013 р., № 68, ст. 2471);

- Севастопольський морський рибний порт у межах акваторії, що надана державному підприємству «Севастопольський морський рибний порт» у користування відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2009 р. № 823 «Про надання державному підприємству «Севастопольський морський рибний порт» у користування акваторії» (Офіційний вісник України, 2009 р., № 59, ст. 2085).
- Державному агентству меліорації та рибного господарства здійснити заходи щодо інформування міжнародних організацій про закриття Керченського морського рибного порту та Севастопольського морського рибного порту.⁵³

У відповідь на російську анексію півострову Європейський Союз запровадив санкції. Зокрема європейським суднам також заборонено вхід у кримські порти за винятком екстрених ситуацій.⁵⁴

З 2016 року Російська Федерація розпочала будівництво мосту через Керченську протоку. Споруджену переправу було відкрито у травні 2018 року.

Згідно з матеріалами Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння будівництво Керченського моста в окупованому Криму, яке порушує міжнародне морське право, призведе до зниження товарообігу між Україною та іншими країнами. У доку-

Міст через Керченську протоку. © Wikipedia

менті говориться, що будівництво цього об'єкта тягне за собою обмеження свободи мореплавання в Чорному і Азовському морях, відчутне зниження товарообігу та збитки українських азовських портів у Маріуполі й Бердянську, а також нові соціально-економічні ризики стагнації українського Приазов'я.⁵⁵

У 2016 р. Україна подала позов проти Росії до Міжнародного Арбітражного Суду в Гаазі за порушення Конвенції ООН з морського права у Чорному та Азовському морях, а також у Керченській протоці. Позов стосувався всіх порушень, які вчинила Росія: перешкоджання навігації, крадіжка корисних копалин, незаконний вилов риби, спорудження Керченського мосту та багатьох інших. Москва намагалася уникнути розгляду справи, заявивши, що поданий Україною позов насправді стосується питання Криму, і з цієї причини суд не має належної юрисдикції для його розгляду. У лютому 2020 р. Арбітражний трибунал у Гаазі підтвердив, що має юрисдикцію розглядати позов України проти Росії щодо агресивних дій останньої в

Азовському морі та Керченській протоці.⁵⁶

Інцидент у Керченській протоці відбувся 25 листопада 2018 року, коли кораблі ВМС України здійснювали перехід з Чорного до Азовського моря.

Відповідно до офіційного повідомлення ВМС України: 25 листопада кораблі Військово-Морських сил ЗС України у складі двох малих броньованих артилерійських катерів «Бердянськ» і «Нікополь» та рейдового буксиру «Яни Капу» здійснювали плановий перехід з порту Одеси до порту Маріуполь Азовського моря. Про намір здійснювати перехід заздалегідь було поінформовано відповідно до міжнародних норм з метою забезпечення безпеки судноплавства. Проте, всупереч Конвенції ООН з морського права та Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки, прикордонні кораблі РФ – прикордонні катери типу «Соболь», пскр «Дон», катери типу «Мангуст», мпк «Суздалец» здійснили відверто агресивні дії проти кораблів

ВМС ЗС України. Прикордонний корабель «Дон» здійснив таран нашого рейдового буксиру, в результаті якого пошкоджено головний двигун корабля, обшивку та лерне огороження, втрачено рятувальний плотик. Диспетчерська служба окупантів відмовляється забезпечити право свободи судноплавства, гарантоване міжнародними угодами.

Отже, РФ в черговий раз продемонструвала свою агресивну сутність і повне нехтування нормами міжнародного права. Кораблі ВМС ЗС України продовжують виконання завдань із дотриманням усіх норм міжнародного права. Всі незаконні дії фіксуються екіпажами кораблів і Командуванням Військово-Морських сил ЗС України та будуть передані компетентним міжнародним органам.⁵⁷

24 українські моряки були затримані і в подальшому заарештовані Київським судом окупованого Сімферополя.⁵⁸

Україна звернулася за даним фактом до Міжнародного трибуналу ООН з морського права.

Міжнародний трибунал ООН з морського права оприлюднив рішення щодо позову України про захоплення українських кораблів із моряками в Керченській протоці.

Президент трибуналу Пак Чжин Хьон, оголошуючи рішення суду, зобов'язав Росію звільнити три українських судна «Бердянськ», «Яни Капу» і «Нікополь» та 24 утримуваних українських моряків і повернути їх під юрисдикцію України.⁵⁹

Міністр закордонних справ України 21.02.2020 р. повідомив, що Міжнародний суд ООН підтвердив свою юрисдикцію розглядати позов України проти Росії про

порушення РФ Конвенції ООН із морського права в частині Азовського моря і Керченської протоки, а також викрадення природних ресурсів України.

За його словами, рішення стосується насамперед незаконного будівництва Росією моста через Керченську протоку та незаконного зупинення суден, що прямують в українські порти Маріуполь і Бердянськ.⁶⁰

30 вересня 2021 р. міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба повідомив, що 11 жовтня Арбітражний трибунал розпочне слухання щодо юрисдикції у справі України проти Росії стосовно незаконного захоплення в листопаді 2018 року трьох українських суден «Нікополь», «Бердянськ» і «Яни Капу» та 24 українських моряків - військовослужбовців ВМС ЗС України.

За його словами, ця справа є дуже важливою для України. **«Ми доводимо протиправність поведінки РФ стосовно нашої держави, незаконність затримання і утримання українських військових кораблів та протиправного судилища проти наших моряків, які 9 місяців провели в російській тюрмі».**⁶¹

Враховуючи наявність міжнародного збройного конфлікту з РФ, нарощування військової присутності державою-агресором у Криму, Кабінет Міністрів України, ухвалив Постанову від 18.12.2018 р. № 1108 «Про внесення змін до Морської доктрини України на період до 2035 року».

1 квітня 2019 року припинив свою дію Договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та РФ (Великий договір), відповідно до рішення Верховної Ради України від 6.12.2018 р.

ЧАСТИНА 2. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЗАГРОЗ МОРСЬКІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В ПРАВОВІЙ СФЕРІ

Проаналізувавши законодавчу базу, важливо зрозуміти, які ризики та пастки існують в чинній нормативно-правовій базі, а також угодах між Україною та РФ.

Очевидно, що війна, а також окупація Російською Федерацією частини території України, зокрема півострову Крим зі збільшенням Чорноморського флоту вносять зміни і в правовий стан. Адже не можна не зважати на зміну обстановки,

яка вноситься вказаними факторами. Тому, на нашу думку, необхідно чітко визначити існуючі загрози морській безпеці України в правовій сфері з метою їх подальшого усунення та мінімізації, про що йтиметься в цьому розділі.

Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки

В I Розділі ми розповіли про зміст вказаного Договору, а також обставини, які передували його підписанню.

На нашу думку, існуючий Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки є загрозою морській безпеці в правовій сфері з огляду на наступне.

Стратегія національної безпеки України (пункт 17) констатує, що внаслідок дій Російської Федерації зберігається загроза вільному судноплавству у Чорному та Азовському морях, Керченській протоці.⁶²

Це підтверджується і статистикою випадків перешкоджання вільному судноплав-

ству, зокрема в Керченській протоці.

Ось, наприклад, дані Міністерства з питань тимчасово окупованих територій, згідно з якими, лише за дві доби 25-27 листопада 2018 року кількість суден у Керченській протоці та поблизу неї збільшилась у більш ніж 2,5 рази – зі 167 до 421-го. Через блокування та перегородження Російською Федерацією проходу Керченською протокою, яка відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року використовується для міжнародного судноплавства, українські та іноземні торгові судна вимушені залишатися в акваторії Чорного та Азовського морів без подальшої можливості заходження до портів Бердянська та Маріуполя.⁶³

Блокада Росією Азовського моря © 24 канал

Російська Федерація час від часу здійснює необґрунтовані заходи для утримання суден, створюючи штучні перешкоди. Такі дії вже мають системний характер. Це призводить до негативних економічних наслідків для українських портів Маріуполь і Бердянськ, а пошук альтернативних маршрутів потребує додаткового часу, що відповідно здатне впливати на ціну вантажу, що зменшує його конкурентоздатність.

Станом на 2019 рік, за офіційними повідомленнями Адміністрації морських портів України, українські морські порти на Азовському морі у зв'язку з агресією Росії з 2014 року недоотримали майже 6 млрд грн доходу.⁶⁴

«До початку де-факто блокади українських портів у травні 2018 року середній час очікування дозволу на прохід Кер-

ченською протокою (саме тих суден, що йшли з українськими експортними вантажами з портів Маріуполя/Бердянська) складав 5-7 годин. У другій половині 2018 року – 80-115 годин. У 2019 році середній час очікування дозволу складав уже 37,4 годин, у 2020 році – 29,6 годин (зниження за рахунок переляку російських прикордонників з Берегової охорони ФСБ можливістю заразитися COVID-19, оскільки близько половини суден, які підлягали догляду, йшли з портів Італії та інших європейських країн, де навесні 2020 року спостерігався значний сплеск пандемії). Утім, в останні 4 місяці (грудень 2020 – березень 2021) спостерігається значне зростання – в середньому до 50 годин. У квітні 2021 – подальше збільшення: до 70 годин на судно», – коментує керівник Моніторингової групи «Інституту Чорноморських стратегічних досліджень» Андрій Клименко.⁶⁵

Як наголошує професор Університету Бундесверу Даніель-Еразмус Хан (Daniel Erasmus Khan), питання проходження Керченської протоки регулюється так само, як і питання проходження Босфору чи будь-якої іншої протоки світу. **«Відповідно до конвенції морського права від 1982 року, Україна має необмежене право на транзит Керченською протокою. Для цього не потрібні жодні дозволи Росії чи будь-які передумови».**⁶⁶

Починаючи з 2019 року, Росія для вирішення питання забезпечення Криму водою без погодження з Україною почала буріння свердловин для пошуку прісної води на дні Азовського моря, що потенційно може мати негативні екологічні наслідки.⁶⁷ Всі попередження української сторони про недопустимість цього було ними проігноровано, що фактично демонструє відсутність спроможності держави України контролювати ділянку свої «внутрішніх вод».

Будь-які намагання України відстояти свої права на вільний доступ і судноплавство в Азовському морі постійно зустрічають нахабну силу протидії з боку Росії. Про випадок затримання ФСБ РФ українських моряків у листопаді 2018 року ми зазначили в I Розділі.

Також 15 квітня 2021 року катери ФСБ РФ погрожували зброєю та небезпечно маневрували навколо малих артилерійських катерів ВМС України, які патрулювали Азовське море в 20 милях у напрямку Керченської протоки під час значного підсилення Росією свого угруповання військ у регіоні під приводом навчань.⁶⁸

Вірогідно, як висновки з цього протистояння Росія поширює повноваження своїх силових структур і вносить доповнення в

свої закони, які суперечать міжнародним угодам РФ. Підписання Путіним змін до закону «Про війська національної гвардії Російської Федерації» (01.07.2021) надає РФ право здійснювати блокування територій і акваторій, прилеглих до низки об'єктів, створює необґрунтовані перешкоди для свободи мореплавства. Цей закон грубо нехтує правами України як прибережної держави щодо Чорного та Азовського морів і Керченської протоки.⁶⁹

Серйозною небезпекою для України з військово-операційної точки зору є те, що угода «Про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки» не передбачає встановлення територіального моря для прибережної держави, відсутні так звані «міжнародні води» (визнаний у мореплаванні термін, який стосується вод поза межами територіального моря), нівельовано ціле коло прав, які надаються третім країнам відповідно до **Конвенції ООН з Міжнародного морського права (1982 року)** та сприяють свободі мореплавства в Азовському морі і Керченській протоці.

Через вказані вище фактори лінія відкриття вогню силами безпеки й оборони України у разі ворожих дій ззовні обмежується береговою лінією. 12-мильна зона територіального моря, яка має бути такою лінією, відсутня, це – частина «спільних внутрішніх вод». Через це зменшується військовий потенціал України під час відсічі можливої агресії з морського напрямку. Цікаво, що ділянка у 12 миль до узбережжя для десантного загону противника є найбільш вразливою, коли є можливість нанести кораблям і десанту на борту дуже серйозні пошкодження. Але у випадку Азовського моря за формальною відсутністю стану бойових дій (війни) це неможливо. Завдяки цьому кораблі й

катери російського флоту, ФСБ, авіація можуть наблизитися впритул до берегової лінії України, проводити навчання, маневрування і навіть стрільби (нібито в межах Азовського моря). Так, у листопаді 2021 року Росія відкрила для проведення артилерійських стрільб полігони прямо на виході з українських портів на Азовському морі, в 4-6 милях від узбережжя.⁷⁰ Враховуючи дальність розльоту снарядів (калібру 30 мм і вище), це дуже небезпечно і нахабно по відношенню до населення України, що мешкає у прибережній зоні.

Росія зараз має практично необмежені можливості щодо прихованих мінних постановок впритул до наших берегів і висадки на наше узбережжя численних розвідувально-диверсійних груп в положенні під водою. У разі прийняття рішення про агресію проти України зазначені додаткові спроможності супротивника можуть мати для нас серйозні негативні наслідки: блокування та знищення наших морських сил у портах, знищення об'єктів критичної інфраструктури економіки, зв'язку, інфраструктури й енергетики.

Відсутність в Азовському морі «міжнародних вод» і необхідність погодження з Росією заходу кораблів третіх країн робить неможливим відвідування Азовського моря кораблями НАТО, проведення з ними спільних навчань і відпрацювання спільних операцій з морської безпеки, що конче необхідно Україні.

«Вони втратили Крим, втратили Керченську протоку, і тепер вони втрачають Азовське море. Далі вони втратять Маріуполь, далі – Бердянськ. І тоді Росія сформує шлях по суходолу до Криму», – наголосив в інтерв'ю «Голосу Америки» президент «Фундації Джеймстаун» Глен Говард.⁷¹

На думку юриста-міжнародника Віталія Собковича: **«Юридична невизначеність кордону по Азовському морю і статус його як внутрішнього моря дозволяє Росії використовувати більшу частину акваторії і зловживати цим. Росія фактично контролює точку входу у це море у Керченській протоці. Це робиться під гаслами про безпеку, але фактично, це продовження повзучої анексії».**⁷²

Проблему становить і правова колізія, яка існує в Договорі між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки та Конвенцією ООН з морського права (1982 р.), яка полягає в наступному.

Так, відповідно до статті 1 вказаного Договору, Сторони дійшли згоди, що Азовське море та Керченська протока історично є внутрішніми водами України і Російської Федерації.

Азовське море розмежовується лінією державного кордону відповідно до угоди між Сторонами.

Врегулювання питань, що відносяться до акваторії Керченської протоки, здійснюється за угодою між Сторонами.

Водночас Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію ООН з морського права 1982 р. із застереженнями. Україна відповідно до статті 298 Конвенції заявляє, що вона, якщо інше не передбачено окремими міжнародними договорами України з відповідними державами, не визнає обов'язкових процедур, які ведуть до обов'язкових рішень для розгляду спорів щодо розмежування морських кордонів, спорів, пов'язаних з історичними затоками, та спорів стосовно військової діяльності.⁷³

Російська Федерація в свою чергу заявила, що обов'язкові процедури, передбачені Розділом 2 Частини 15 зазначеної конвенції (іншими словами – всі обов'язкові процедури), не можуть бути застосовані щодо "делімітації морських кордонів; спорів, пов'язаних з історичними затоками або правовими підставами; спорів стосовно військової діяльності включно зі спорами стосовно військової діяльності державних суден і літальних апаратів або спорами щодо діяльності по забезпеченню дотримання законів зі здійснення суверенних прав і юрисдикції; а також спорів, стосовно яких Рада Безпеки ООН здійснює функції відповідно до Статуту ООН.⁷⁴

Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки передбачає, що всі спори між Україною та Росією, пов'язані із застосу-

ванням договору, мають вирішуватися «шляхом консультацій та переговорів, а також іншими мирними засобами за вибором сторін» (стаття 4).

Фактично це означає, що Україна має право звернутися до міжнародних судових інстанцій лише у тому разі, якщо на це погодиться і Росія. Звернення до міжнародних правових органів документом взагалі не передбачено (як це було, наприклад, зроблено у випадку з Договором між Україною та Румунією від 1997 року).⁷⁵

Таким чином, Україна обмежує себе в інструментах і можливостях щодо відстоювання та захисту своїх національних інтересів, зокрема у відповідних міжнародних судах. Договір між Україною і Росією «Про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки» має для нас вкрай негативні безпекові та правові наслідки.

Участь Російської Федерації в Дунайській комісії

Дунайська комісія - міжнародна міжурядова організація, що забезпечує вільне судноплавство на Дунаї відповідно до інтересів і суверенних прав придунайських держав. Створена після вступу в дію Конвенції про режим судноплавства на Дунаї (ст. 5), підписаної 18.VIII 1948 у Белграді.⁷⁶

Україна набула членства в Дунайській комісії у 1949 році.

Основними завданнями комісії є забезпечення і розвиток вільного судноплавства на Дунаї для торгових суден під прапорами всіх держав відповідно до інтересів і прав держав-учасників Белградської конвенції, а також розвиток економічних і

культурних зв'язків цих держав між собою і з іншими країнами.

Членами Дунайської комісії є Австрія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Україна і Хорватія.⁷⁷

Україною ратифіковано Конвенцію Про режим судноплавства на Дунаї (зі змінами, внесеними згідно з Додатковим Протоколом (995-140) від 26.03.98).⁷⁸

Стаття 44 Конвенції визначає, що у цій Конвенції вирази "придунайська держава" або "придунайська країна" означають державу, яка має берег або береги по Дунаю в розумінні, встановленому статтею 2.

Водночас у статті 2 надано відповідне географічне визначення, згідно з яким Конвенція поширюється на судноплавну частину Дунаю від Кельхейма до Чорного моря через Сулинське гирло з виходом до моря через Сулинський канал.

Відповідно до вказаних положень Конвенції, Російська Федерація не є «придунайською державою», оскільки річка не протікає її територією, не є лінією державного кордону з іншими державами, відповідно не має жодних географічних прив'язок.

Питання про участь непридунайських держав у комісії, яка встановлює правила судноплавства по Дунаю, потрібно розглядати стосовно паритетного надання придунайським державам режиму судноплавства у внутрішніх водах непридунайської держави. А головне, що ст. 44 конвенції чітко встановлює правові критерії можливості участі в роботі комісії, а саме наявність у держави берега або берегів Дунаю. Саме цей пункт унеможливує участь у комісії Росії.⁷⁹

Участь РФ у Дунайській комісії надає їй право плавання по Дунаю військових кораблів за домовленістю між зацікавленими придунайськими державами (стаття 30), що становить, зокрема, безпекові виклики та загрози для України. І не лише для України. Так, після російської окупації Криму Румунія відчула небезпеку для себе, а президент Румунії Траян Бесеску прямо заявив, що дії Росії проти України - це загроза і для Румунії. Після цих подій країна, яка є членом НАТО, звернула більш пильну увагу на свою Дунайську флотилію. Як слушно зазначає експерт Національного інституту стратегічних досліджень Артем Филипченко, Дунай розглядався як альтернативний маршрут

у Чорне море для військових кораблів нечорноморських країн. Основний маршрут через Босфорську протоку контролюється Туреччиною і обмежує таким кораблям доступ до моря – не більше 21 доби для кожного корабля і не більш 30 тисяч тонн загальної водотоннажності для всіх кораблів кожної країни, що заходить у Чорне море. Таким чином, деякі країни НАТО, зокрема Німеччина, могли б тримати свої кораблі й військово-морські сили неподалік від Чорного моря у Дунаї.⁸⁰

Отже, за таких умов участь у Дунайській комісії Російської Федерації, що не є Придунайською державою, становить безпекові ризики як з точки зору можливої наявності військових кораблів РФ на Дунаї, так і блокування розвитку співпраці Придунайських держав, а також здійснення співпраці країн НАТО та України по забезпеченню регіональної безпеки.

Прапор на будівлі Комісії в Будапешті © Wikipedia

Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України

Як вже зазначалось у I Розділі, вказана Угода була підписана 28.05.1997 р. та ратифікована 24.03.1999 р.

Відповідно до частин 1, 2 статті 6 вказаної Угоди військові формування здійснюють свою діяльність у місцях дислокації згідно із законодавством Російської Федерації, поважають суверенітет України, додержуються її законодавства та не допускають втручання у внутрішні справи України.

Господарська діяльність підприємств, організацій та установ Чорноморського флоту Російської Федерації не повинна суперечити законодавству України.

Стаття 7 Угоди визначає, що Будівництво в місцях дислокації військових формувань доріг, мостів, будівель та інших об'єктів здійснюється Російською Стороною за узгодженням з відповідними органами України.

Частина 2 статті 8 визначає, що військові формування проводять навчання й інші заходи бойової та оперативної підготовки в межах навчальних центрів, полігонів, позиційних районів і районів розосередження, стрільбищ та, крім заборонених зон, у відведених зонах повітряного простору за погодженням з компетентними органами України.

Всупереч положенням вказаної Угоди РФ здійснила низку порушень.

Прикладом цього можуть слугувати зафіксовані неодноразові порушення порядку пересування військ Чорноморського Флоту РФ по території України. Так, у 2005 р. здійснено несанкціоновану висадку з десантного корабля Чорноморського Флоту РФ «М. Фільченков» особового складу і військової техніки в районі мису Опук. Іншим наочним прикладом недотримання домовленостей про порядок перебування на території України підрозділів Чорноморського Флоту РФ є незаконне заволодіння майном, наприклад, об'єктами навігаційно-гідрографічного забезпечення – маяками на ділянці від мису Тарханкут до мису Аю-даг у той час, як суд виніс рішення про їх належність Україні. Протягом усіх попередніх років фіксувалися й численні інші порушення військовими формуваннями ЧФ РФ законодавства України й укладених домовленостей. Зокрема йдеться про перешкоджання належному юридичному оформленню орендованих земельних ділянок і об'єктів інфраструктури, а також здійсненню уповноваженими державними органами України контролю за їх станом; несплату податків суб'єктами господарської діяльності ЧФ РФ; створення загроз для екологічної безпеки України, ведення діяльності, не пов'язаної з виконанням основних функцій флоту (у т.ч. ведення інформаційно-пропагандистської роботи серед місцевого населення).⁸¹

Порушення Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України зафіксовано у Довідці РНБО України від 02.03.2014 р.

Відповідно до вказаного документу, статтю 15 Угоди передбачено, що перевезення військ, осіб, які входять до складу військових формувань і прямують поодиночі і у складі військових формувань, озброєння, військової техніки та інших матеріально-технічних засобів, варт і спеціалістів, що їх супроводжують, усіма видами транспорту, які виконуються в інтересах Чорноморського флоту Російської Федерації, здійснюються з додержанням прикордонного, митного та інших видів державного контролю під час перетинання українсько-російського кордону відповідно до чинного законодавства України. Крім того, пересування, пов'язані з діяльністю російських військових формувань поза місцями їхньої дислокації, здійснюються після узгодження з компетентними органами України. До того ж, рішення РНБО від 13 серпня 2008 року регулює відповідні умови перебування російського чорноморського флоту і передбачає інформування росіянами української сторони за 72 години про перетин державного кордону будь-якими військовими підрозділами, які спрямовуються до баз дислокації Чорноморського флоту, а також надання повної інформації про кількість військовослужбовців і тип озброєння, який перевозиться.

Проте, 28 лютого 2014 р. з Російської Федерації на територію України несанкціоновано прибули 8 російських військових вертольотів, 4 літаки Іл-76 з десантниками та корабель на повітряній подушці «Зубр». Таким чином, перевезення російських військових морем і повітряним транспортом свідчить про повне ігнорування зазначених вимог російською стороною.⁸²

Крім того, варто згадати і про інформаційно-пропагандистську роботу РФ, спрямо-

Чорноморський флот у Криму © Главком

вану на дестабілізацію ситуації в Криму.

Відповідно до матеріалів, презентованих на РНБО Володимиром Горбуліним, у 2006 р. ФСБ РФ створила підрозділи для дій у соціальних мережах («18 центр»). Російські спецслужби активізували створення агентурних мереж в Україні. Почали діяти численні структури російського впливу всього політичного спектра - від праворадикальних і клерикальних до комуністичних. Після 2004 року російські спецслужби сформували у південно-східних регіонах і Криму розгалужену мережу антиукраїнських організацій, контрольовану або навіть очолювану російською агентурою - структури Партії регіонів, КПУ, ПСПУ, партій «Родина», «Русское единство», різноманітні православні групи, орієнтовані на ідеї «русского мира», сепаратистські політичні групи («Донецька республіка»), криміналізовані парамілітарні утворення (козачі формування, бійцівські клуби, насамперед у Криму, організація «Оплот», охоронні структури, що активно використовувалися під час Революції гідності, так звані «тітушки»). Переважна більшість цих груп не мала широкої суспільної підтримки, водночас вони активно взаємодіяли з правоохоронними органами за часів режиму В.Януковича.

З 2008 року Кремль розпочав пропагандистську підготовку до агресії проти України. У пресі, на телебаченні, в інтернеті реалізовувалися пропагандистські кампанії і спеціальні інформаційні операції. Масовими накладами видавались різноманітні книжки про майбутню російсько-українську війну. Ідеологічною основою російської пропаганди стала концепція «русского мира», сформована ще в 1970-х роках у середовищі московської ліберальної інтелігенції (з кола М.Гэфте-

ра) й підхоплена у 2010-х патріархом РПЦ Кирилом (В.Гундяєвим).⁸³

Відповідно до статті 4 Угоди, загальна чисельність особового складу, кількість кораблів, суден, озброєнь і військової техніки Чорноморського флоту Російської Федерації, що перебувають на території України, не будуть перевищувати рівнів, визначених в Угоді між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту (643_075) від 28 травня 1997 року.

У свою чергу стаття 7 Угоди між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту визначає, що звичайні озброєння і техніка, що обмежуються Договором про звичайні збройні сили в Європі від 19 листопада 1990 року (994_314), перебувають у частинах морської піхоти Чорноморського флоту Російської Федерації. Ці озброєння і техніка розміщуються на території України на тимчасовій основі і не перевищують 132 бойових броньованих машин і 24 артилерійських одиниць калібру 100 міліметрів і вище. Вказана кількість звичайних озброєнь і техніки розміщуються на території України відповідно до "Протоколу про звичайні озброєння і техніку, що належать до категорій, які обмежуються Договором, і знаходяться в силах берегової оборони, морській піхоті і Ракетних військах стратегічного призначення", який є невід'ємною частиною Угоди про принципи і порядок виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі від 15 травня 1992 року (997_065).⁸⁴

Водночас Російська Федерація з 11 березня 2015 року повністю припиняє свою участь у Договорі про звичайні збройні сили в Європі. Про це йдеться у заяві керівника російської делегації на засі-

данні спільної консультативної групи, яку оприлюднено на сайті російського міністерства закордонних справ у вівторок, 10 березня. У заяві зазначається, що Росія не братиме надалі участі в засіданнях спільної консультативної групи щодо договору та попросила представляти її інтереси в групі Білорусь. Росіяни стверджують, що діяльність групи фактично «згорнуто», а тому участь Росії в ній не має сенсу та є «невиправдано затратною».

Росія призупинила свою участь у Договорі ще в 2007 році на знак протесту проти розкритикованого Москвою розширення НАТО на Схід, однак брала участь у засіданнях спільної консультативної групи. Тепер Російська Федерація повністю вийшла з договору, проте, як зазначається в заяві представника російського МЗС, це не означає, що країна відмовляється від діалогу про контроль за звичайними озброєннями в Європі.⁸⁵

Постійний представник Президента України в Автономній Республіці Крим Антон Кориневич під час онлайн-засідання Форуму безпекового співробітництва ОБСЄ у червні 2020 року повідомив, що мілітаризація Росією окупованого Криму призвела до порушення Договору про звичайні збройні сили в Європі, що має далекосяжні наслідки для безпеки не лише в Чорноморському регіоні.

«Окупація Росією Криму призвела до різкого збільшення кількості звичайного озброєння та військової техніки в Чорноморському регіоні, що перевищує обмеження, передбачені Договором про звичайні збройні сили в Європі», - зазначив Кориневич.⁸⁶

В анексованому Криму з 2014 року кількість російських військових збільшилася

щонайменше в 2,5 рази, вважає військово-політичний оглядач Олександр Коваленко. Такі дані він озвучив 21 жовтня під час міжнародної конференції «Проблемні питання водопостачання та використання водних ресурсів на території Криму в умовах російської окупації».

«До окупації Криму російських військових на півострові було близько 10-12 тисяч. Наразі їхня точна кількість невідома, вона засекречена, але, за найскромнішими підрахунками, вона становить приблизно 32,5 тисячі особового складу. Також на окупованому півострові розміщено близько 200 ББМ – це бронемашини тощо, не менше трьох десятків ОБТ – це танки, щонайменше 100 одиниць артилерійських систем, 34 гелікоптери, 63 літаки і 684 одиниці військової техніки різного призначення. Тобто фактично, за найскромнішими підрахунками, контингент російських військ з 2014 року – за 6 років – зріс у 2,5 рази», – повідомив Коваленко.⁸⁷

Ще один тривожний сигнал - це можливе розміщення Росією ядерної зброї в окупованому Криму. Так, в липні 2021 року перша заступниця міністра закордонних справ Еміне Джапарова на форумі "Україна 30. Міжнародна політика" заявила, що **«Росія активно розбудовує кримську військову інфраструктуру для своєї ядерної зброї, реконструює інфраструктуру сховищ ядерних боєголовок радянських часів. На півострові вже розміщені потенційні носії ядерної зброї».**⁸⁸

За словами начальника Головного управління розвідки МО України бригадного генерала Кирила Буданова, дії російської окупаційної адміністрації на Кримському півострові можуть призвести до екологічної катастрофи у всьому Чорноморському регіоні. **«Тактична ядерна зброя**

в Криму, а тепер ще й намір розмістити на окупованому українському півострові установки зі збагачення урану, виробництво матеріалів подвійного призначення і застосування технологій, пов'язаних з ядерною зброєю, – все це може перетворити Крим у ядерний відстійник. Екологічна ситуація в цілому регіоні буде під загрозою», – зазначив Буданов.⁸⁹

Варто зазначити, що стаття 5 Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України забороняє РФ мати ядерну зброю у складі Чорноморського флоту РФ, який перебуває на території України.

А стаття 23 вказаної Угоди передбачає, що Чорноморський флот Російської Федерації, розташований на території України, зобов'язується вживати всіх необхідних заходів відповідно до законодавства України щодо збереження екосистеми та запобігання забрудненню в місцях його дислокації, взаємодіяти з цією метою з відповідними органами України.

Вплив на морську безпеку України через маніпуляції РФ із положеннями норм міжнародного права та намаганням легалізувати статус вод навколо окупованого Криму

Росія зміцнює своє військове домінування в Криму, застосовує методи послаблення своїх чорноморських сусідів і намагається максимально обмежити діяльність будь-яких гравців з-поза меж регіону, в першу чергу з НАТО, США та Великої Британії. Ця діяльність проводиться на фоні діяльності щодо примусового визнання статусу вод навколо Кримського півострова на користь своєї юрисдикції. Ця робота значно активізувалась з 2017-18 років, коли в Криму і на

Як вбачається із зазначеного вище, враховуючи окупацію Криму, а також нарощування озброєння, потенційного розміщення ядерної зброї, а також положень природоохоронного екологічного законодавства, Російська Федерація порушила низку статей вказаної Угоди.

Крім того, 19.02.2019 року Верховна Рада України прийняла зміни до Конституції України, згідно з якими зі змісту Основного Закону було вилучено п. 14 Перехідних положень, який допускав розташування іноземних військових баз на території України.⁹⁰

За таких умов, зміст Угоди суперечить Основному Закону держави.

Також Державна Дума Росії в односторонньому порядку денонсувала чотири міждержавні угоди з Україною про базування Чорноморського флоту РФ на території Криму.⁹¹

Саме тому в Україні відсутні будь-які зобов'язання перед РФ щодо вказаних угод.

Таманському півострові були сформовані спроможні реалізувати це завдання надводні сили кораблів і катерів Чорноморського флоту і ФСБ Росії.

Першим методом цієї роботи є декларування Росією необґрунтовано великих за розміром і тривалістю районів моря забороненими для судноплавства, нібито для бойової підготовки та проведення стрільб. Формально тимчасове закриття морських ділянок за певними причинами

Морська охорона України © Інтерфакс-Україна

(зокрема для проведення військових навчань) дозволяється «**Конвенцією з охорони людського життя на морі СОЛАС (1974)**». Важливо відзначити, що дія рекомендацій щодо заборони або обмеження судноплавства в районі не розповсюджується на військові кораблі і судна.

У серпні 2019 року Росія перекрила з метою військових навчань на три тижні 118 570 квадратних кілометрів - понад 25% вод Чорного моря, чим заблокувала міжнародні шляхи судноплавства між Україною, Грузією, Румунією, Туреччиною і Болгарією. Цікаво, що це сталось невдовзі після арешту російського танкера NIKASPIRIT в Ізмаїлі Службою безпеки України – це той самий танкер (колишня його назва NEYMA), яким російське ФСБ навмисно заблокувало нашим кораблям прохід під Керченським мостом 25 листопада 2018 року.⁹²

Російська влада почала погрожувати. З'явилася нота МЗС РФ, пролунали погрози сенаторів: «**Арест на Украине российского танкера NIKASPIRIT нельзя оставлять без ответа**», - заявив депутат Государственной думы РФ Юрий Швыткин». Цікаво, який «ответ» і що мав на увазі російський парламентар? При цьому він не став одинаком серед депутатів «Госдуми», які заговорили про той «ответ»...⁹³

Протягом трьох тижнів задекларованих навчань у районах не відмічалось, але численні цивільні судна були змушені витратити зайві моторесурс і час через встановлені обмеження. Росія продовжує таку діяльність і надалі. У квітні 2021 року РФ закрила два морських райони Чорного моря та ділянку на вході до Керченської протоки на 6 місяців для всіх іноземних державних суден.⁹⁴

9 лютого 2022 року Росія закрила для проведення навчань фактично всю північно-західну частину Чорного моря від мису Тарханкут до острова Зміїний, від Криму до територіальних вод України. Судноплавство на всіх рекомендованих шляхах в цьому районі було заблоковано на тиждень для проведення ракетних стрільб РФ. Таким чином, судноплавство з портів України можливе тільки через територіальне море України. Вибраний для стрільб район дуже небезпечний у разі нештатної ситуації з ракетою, яка (у разі зриву наведення) може влучити як по території України, так і сусідньої Румунії – країні НАТО.⁹⁵ Крім того, на той самий період було закрито для навігації південну частину Азовського моря (понад 70% від загальної акваторії) без будь-якої можливості проходу цивільним суднам до Керченської протоки. Міністерство Закордонних справ направило РФ ноту протесту з вимогою не перешкоджати судноплавству з портів України. На боці України виступили США, Велика Британія та інші західні країни. Наступного дня під впливом вимог Росія скасувала ці обмеження.⁹⁶

Така практика набула системних рис з боку Росії не тільки в Чорному морі, а й на Балтійському і Баренцовому морях, що негативно для морської економіки країн регіонів.

Іншим напрямком системних зусиль є намагання легалізувати води навколо Криму під суверенітет Росії. Це стосується і 12-мильного територіального моря, і виключної морської економічної зони. У цьому процесі Росія примушує екіпажі цивільних суден іноземних країн до визнання статусу вод навколо Криму через систему отримання дозволів проходів і заходів безпеки, які надаються ФСБ і

незаконною адміністрацією захопленого в Україні порту Керч. Росія на свій лад трактує норми Міжнародного морського права, зокрема права мирного проходу та свободи судноплавства у виключній морській економічній зоні, що є прямим порушенням і незаконними обмеженнями та негативно впливає на економіку України. 16% ВВП України виробляється підприємствами, які розташовані у прибережній морській зоні. Свобода судноплавства є важливою для експорту українського агропромислового комплексу, який становить близько 22 млрд доларів США на рік. У разі повної або часткової блокади українських морських портів втрати можуть становити до 5 млрд доларів США щомісячно.⁹⁷

У разі намагання суверенної країни або окремих громадян відстояти свої права на свободу судноплавства або польотів у Чорному морі Росія поводить себе дуже агресивно.

Наслідком цього стали численні інциденти. 30 листопада 2016 року кораблі ФСБ РФ вчиняли небезпечні маневрування та погрози кораблю морських частин ДПС України, який здійснював навігацію в районі газових вишок з представниками ГПУ на борту. 01 лютого 2017 року літак Ан-26 ВМС України був обстріляний зі стрілецької зброї та отримав пошкодження під часу обльоту Одеського газового родовища у міжнародних водах (виключна морська економічна зона України). У липні 2020 року корабель ФСБ РФ «Безупречный» перешкоджав учасникам навчань «Сі Бриз-2020», погрожував застосуванням зброї та видавав незаконні вимоги до кораблів ВМС Болгарії «Бодрий» та ВМС Іспанії «Альваро Де Базан» залишити район навчань, бо це нібито є «частиною виключної еконо-

мічної зони Росії». 17 квітня 2021 року ФСБ РФ заарештували 4 українських рибалок з п. Очаків у 40 милях від Кримського узбережжя за нібито браконьєрство у «виключній морській економічній зоні РФ». 9 травня 2021 року кораблі ФСБ РФ здійснили небезпечне маневрування та вимагали залишити район корабель Берегової охорони США «Гамільтон» під час його навігації в районі газових платформ, які були захоплені РФ у України в 2014 році в її виключній морській економічній зоні. 16 травня 2021 року подібні незаконні вимоги висувались кораблями ФСБ РФ у тому ж морському районі кораблю Королівських ВМС Великої Британії «Трент». 23 червня 2021 року кораблі ЧФ і ФСБ РФ погрожували і здійснили стрільбу з АК-630 паралельно курсу есмінця Королівських ВМС Великої Британії «Дефендер» під час його слідування в 12-мильній зоні біля узбережжя Криму, користуючись правом мирного проходу.⁹⁸

Цікавим у цьому сенсі виглядає недавнє рішення міністра оборони РФ Шойгу про перенесення запланованих військово-морських навчань Росії в межах виключної морської економічної зони Ірландії на ділянку поза межі цих вод. Рішення було обґрунтовано нібито бажанням зробити «жест доброї волі» на протести ірландських рибалок та офіційне звернення влади Дубліна.⁹⁹

Цей приклад може бути застосований і в Чорному морі під час проведення чергових міжнародних навчань. Росія, вірогідно, буде вимагати дзеркальної відповіді від країн Заходу. Але для Чорного моря така практика зовсім не прийнятна (воно повністю поділено на виключні економічні зони між прибережними державами). До того ж факт незаконної анексії Кримського півострову визнається більшістю

світової спільноти.

Іншим прикладом постійного маніпулювання Росією нормами міжнародного права є вибіркоче застосування **Конвенції Монтре**.

Ця Конвенція була укладена у 1936 році та мала на меті поновлення безпеки у Чорному морі й обмеження мілітаризації цього регіону морськими силами ззовні. Туреччина та інші країни НАТО дотримуються положень Конвенції Монтре, хоча окремі її положення за понад 80 років історії документу явно застаріли. В умовах військового домінування Росії в регіоні, подальшого накопичення військової сили і демонстрації своєї агресивної поведінки відносно сусідів обмеження Конвенції Монтре щодо перебування військових кораблів нечорноморських країн (21 доба) у Чорному морі виглядає як штучне і небажане у підтримці більшості країн регіону з боку НАТО. Опрацювання дієвого механізму безпеки чорноморського регіону за участю Туреччини, США, Великої Британії, НАТО та країн регіону вкрай потрібне вже найближчим часом.¹⁰⁰

На відміну від країн Заходу, які притримуються положень Конвенції Монтре, спочатку СРСР, а потім Росія постійно знаходили своєрідні прогалини та трактували положення документу на свою користь. У радянський період це в основному стосувалось навігації радянських авіаносців через Чорне море, на узбережжі якого всі вони будувались у період 1970-1990 роках. Вирішення питання тоді полягало в класифікації цих кораблів як авіанесучих крейсерів, що давало можливість СРСР обходити положення Конвенції Монтре, яка не дозволяє перебування будь-яких авіаносців у Чорному морі.

Цю традицію підхопила Росія у теперішній час відносно застосування своїх підводних човнів поза межами Чорного моря, зокрема у війні в Сирії. Шість новітніх човнів проекту 636.3 були побудовані у 2014–2016 роках у Санкт-Петербурзі для Чорноморського флоту РФ і базуються в Новоросійську. Росія не має права застосовувати свої підводні човни у військових операціях поза межами Чорного моря – це вимоги статті 12 Конвенції Монтре. Між тим, вже 4 роки РФ регулярно направляє їх до Сирії, де вони беруть участь у па-

трулюванні морських районів і бойових діях. Робиться це на фоні нібито планів подальшого переходу цих підводних човнів для ремонту на суднобудівельну верфь у Санкт-Петербурзі. Хоча вихід підводних човнів поза межі Чорного моря з метою ремонту і дозволяється, але таке поєднання, яке відбувається постійно і систематично, виглядає як явне порушення Конвенції Монтре. Однак Росія відкидає ці звинувачення і продовжує поєднувати дві абсолютно різні за змістом і статусом підводного човна види діяльності.

Небезпека судноплавству в Чорному морі через активне застосування РФ засобів перешкод системам навігації суден (GPS spoofing)

Протягом останніх 5 років Росія активно розвиває свої спроможності у штучному створенні хибних електронних сигналів навігаційних систем, які встановлені на суднах. З 2017 року в Балтійському морі (вперше під час російських навчань «Захід» 2017) і в Чорному морі зафіксовано численні випадки хибних сигналів супутникової навігації GNSS (Глобальної навігаційної супутникової системи). Центр передових оборонних досліджень (C4ADS, Сполучені Штати) виявив близько 10 000 випадків таких сигналів, що вплинуло на безпеку близько 1300 суден навколо усього узбережжя Росії та окупованих нею територій в Криму з 2016 року. На узбережжі Чорного моря Росія створила цілу мережу станцій генерування хибних сигналів: в Севастополі, Оливі, Керчі, Новоросійську, Сочі. Хибні сигнали можуть змусити приймачі GNSS втратити справжні супутникові сигнали і замінити їх сигналами, що генеруються пристроєм спуфінгу. GNSS загалом охоплює такі відомі у світі навігаційні системи як: GPS (США), ГЛОНАСС (Росія), Galileo (Євро-

пейський Союз), BeiDou (Китай), QZSS (Японія) та NavIC (Індія). Російська Федерація є піонером у використанні методів створення хибних сигналів для навігації та використовує це для досягнення своїх стратегічних інтересів. У відповідь на переваги НАТО в можливостях радіоелектронних систем управління Росія визначила пріоритет розробки всеосяжного набору асиметричних систем РЕБ, призначених для обману військових і цивільних приймачів GNSS. Ці системи зараз використовуються в Західному та Південному військових округах Росії на кордоні з НАТО (зокрема Чорному та Балтійському морях) і були розгорнуті на окупованих територіях України та в Сирії. C4ADS двічі виявляла діяльність GNSS-спуфінгу поблизу Керченського мосту – 15 вересня 2016 року та 15 травня 2018 року під час візитів Путіна до цього району.¹⁰¹ Вже зараз зрозуміло, що така діяльність має бути врегульована, особливо це стосується пасажирських і вантажних перевезень, для яких виникає дуже серйозна небезпека аварій і катастроф.

Флагман ВМС України фрегат «Гетьман Сагайдачний» © Unsplash

ВИСНОВКИ, ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Як вбачається з викладеного матеріалу дослідження, задля кращого правового захисту та гарантування морської безпеки України, стримування РФ у намаганні встановити домінування в Азовському та Чорному морях необхідно ухвалити низку рішень, що полягають у наступному:

- 1. Розробити та ухвалити проекти Законів України «Про внутрішні води, територіальне море із визначенням координат серединної лінії», про внесення змін до деяких законів України щодо захисту державного кордону, зокрема стосовно визначення порядку та способів залучення підрозділів Збройних сил України, інших військових формувань і правоохоронних органів України до виконання завдань з посилення охорони (прикриття) державного кордону та суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.**

Доручення про розробку та внесення до українського парламенту таких проектів законів було дано Кабінету Міністрів України Рішенням РНБО «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці» від 12.10.2018 р.¹⁰²

Ухвалення таких законів однозначно підсилить правову позицію України.

- 2. Розробити та ухвалити проект Закону України «Про континентальний шельф».**

В інтересах України доцільно розробити і прийняти Закон «Про континентальний шельф». Велика кількість нормативно-правових документів, які регламентують правові засади використання природних ресурсів морського континентального шельфу України, не сприяє правозастосовчій діяльності суб'єктів правовідносин у сфері користування природними ресурсами морського континентального шельфу України.

Для прийняття Закону України «Про континентальний шельф» необхідно врахувати наступні особливості:

- географічні та геологічні якості природного об'єкту;
- делімітацію суміжних морських економічних зон інших держав;
- відповідну міжнародну юридичну практику щодо охорони та використання континентального шельфу.¹⁰³

- 3. Денонсація Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки (2003 р.).**

Україна може і повинна припинити дію цього Договору, оскільки відповідно до ст. 60 Віденської конвенції 1969 р. про право договорів грубе порушення двостороннього договору однією з його сторін дає право іншій стороні посилатись на це порушення як на підставу для припинення договору або зупинення його дії в цілому або частково. В умовах, коли триває збройна агресія РФ проти України, наша держава має право розірвати Договір також і в порядку міжнародно-правових санкцій, застосованих відповідно до міжнародного права проти держави-агресора.

Свого часу Договір було укладено з розумінням того, що визнання сторонами просторів Азовського моря і Керченської протоки історичними внутрішніми водами буде супроводжуватися встановленням лінії українсько-російського державного кордону в Азовському морі (ст. 1 Договору).

Російська Федерація відмовляється виконувати згадані домовленості, тим самим порушуючи частину 2 статті 1 Договору. Натомість розглядає весь простір Азовського моря як своє внутрішнє море і на цій підставі чинить сваволлю. Невиконання Російською Федерацією приписів ст. 1 Договору є ще однією підставою для припинення Україною його дії.

У положеннях Договору немає жодної територіальної статті. Тому припинення його дії не може викликати українсько-російського територіального спору.

Припинення Договору дасть змогу Україні, діючи відповідно до розділу 1 Частини II Конвенції ООН 1982 р. з морського права, проголосити встановлення 12-мильних територіальних вод, які мають відраховуватись від вихідних ліній, координати яких були визначені Україною і повідомлені Генеральному Секретарю ООН ще 11 листопада 1992 р. вербальною нотою №633, надісланою постійним представництвом України при ООН.

Одночасно з визначенням меж своїх територіальних вод Україна зможе встановити 24-мильну прилеглу зону та заявити про ширину своєї економічної морської зони та континентального шельфу. У такому разі простори Азовського моря за межами українських територіальних вод набудуть статусу вод відкритого моря, а Керченська протока відповідно до частини III Конвенції ООН 1982 р. з морського права матиме статус протоки, що використовується для міжнародного судноплавства.

Таким чином, Російська Федерація буде позбавлена підстав використовувати невизначеність у розмежуванні просторів Азовського моря та Керченської протоки для виправдання своїх свавільних дій, а Україна матиме правові інструменти для підвищення ефективності захисту своїх національних інтересів.¹⁰⁴

Необхідно врахувати і думку професора кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія» Тимура Короткого, що дії України з розторгнення Договору 2003 року зі спробою встановлення в Азовському морі територіального моря та виключної економічної зони також можливі, але в цьому разі слід прорахувати, по-перше, позицію та дії у відповідь Російської Федерації, по-друге, наскільки подальші дії України після денонсації Договору 2003 року у юридичній площині будуть відповідати міжнародному праву та визнаватися третіми державами. Питання денонсації Договору слід розглядати не тільки в юридичній сфері, а й у політичній, військовій, економічній і інформаційній сферах. Також слід врахувати геополітичний фактор. Тобто має бути комплексний аналіз наслідків кожного кроку з урахуванням динаміки розвитку ситуації та прогнозуванням реакції інших держав і міжнародної спільноти.¹⁰⁵

4. **Порушити питання про перегляд Конвенції про режим судноплавства на Дунаї та виключення Російської Федерації з Дунайської комісії.**

Враховуючи, що з 2021 р. до 2023 р. Україна головуватиме в Дунайській комісії, виникає нагода порушити це питання з огляду на аргументи, вказані у Розділі II нашого дослідження.

На думку дипломата, юриста-міжнародника Сергія Мещеряка, згідно з процедурними правилами, Дунайська комісія щорічно проводить дві чергові сесії. Поза-

чергову сесію скликає голова за рішенням комісії або якщо три чи більше членів комісії вимагатимуть скликання такої сесії. Повідомлення про скликання позачергової сесії та її попередній порядок потрібно передати членам комісії принаймні за 10 днів до відкриття цієї сесії.

Попередній порядок денний чергової сесії складають на підставі вказівок попередньої чергової сесії та заяв членів комісії, якщо ці заяви надійдуть у комісію не менше ніж за місяць до дати відкриття сесії. Кожен член комісії може не менше ніж за три дні до дати відкриття сесії вимагати включення до порядку денного додаткових питань.

Отже, питання виключення Росії можна розв'язати якнайшвидше як на черговій, так і на позачерговій сесії. Будь-які рішення, що суперечать положенням конвенції, є недійсними ipso facto (через сам факт). Рішення комісії ухвалюють більшістю голосів. З урахуванням того, що з 10 членів комісії (не враховуючи Росію) шість є членами НАТО, Австрія – членом ЄС, а Україна і Молдова – державами, території яких окупувала РФ, питання виключення або скасування рішення про ухвалення, яке суперечило положенням конвенції, є суто питанням волі й бажання, наполегливості та професіоналізму.¹⁰⁶

5. **Денонсувати Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України з усіма додатковими протоколами та іншими угодами, які підписувались як доповнюючі, пролонгуючі тощо, спрямовані на її виконання.**

Аргументація щодо порушень Російською Федерацією вказаних Угод наведена в розділі II нашого дослідження. Варто лише додати, що частина 1 статті 60 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року передбачає: істотне порушення двостороннього договору одним з його учасників дає право другому учасникові посилатись на це порушення як на підставу для припинення договору або зупинення його дії в цілому або в частині.

Відповідно до частини 2 статті 18 Закону України «Про міжнародні договори України», в разі суттєвого порушення міжнародного договору України іншими його сторонами, якщо виконання договору може зашкодити національним інтересам України, дію такого договору може бути денонсовано.¹⁰⁷

Внести до Розділу Перехідні положення Конституції України пункт наступного змісту: «До набуття Україною членства в Організації Північноатлантичного Договору на території України дозволяється тимчасове розміщення об'єктів військової інфраструктури, військових підрозділів, країн-членів Організації Північноатлантичного Договору. Порядок розміщення таких об'єктів визначається законодавством та відповідними угодами.

6. Ініціювати перегляд змісту окремих положень Конвенції Монтре.

Конвенція Монтре потребує осучаснення та приведення її у форму документу, який би реально сприяв відновленню безпеки у Чорному морі в інтересах усіх прибережних країн і реалізації прав судноплавства відповідно до Конвенції ООН з Міжнародного морського права (1982). Найбільш актуальним і важливим залишається питання, що кораблі НАТО мають бути в Чорному морі лише 21 день.¹⁰⁸

Доповнити Конвенцію статтею наступного змісту: забороняється прохід протоками військовими суднами держави (держав), яка бере (беруть) участь в агресії проти якоїсь із Причорноморських держав.

7. Розробити та запропонувати до підписання Сполученим Штатам Америки та Великій Британії Меморандуму про недопущення та неприпустимість розміщення в окупованому Криму ядерної зброї або створення відповідної військової інфраструктури для її розміщення.

8. Звернутись до Ради ООН з прав людини щодо незаконного призову мешканців Криму для проходження військової служби в лавах армії та інших військових формувань.

За даними Прокуратури АРК і Севастополя, на материковій частині України з 2015 року на службу до російської армії відправили близько 34 тисяч жителів Криму. Ця ситуація потребує засудження та реагування з боку Ради ООН із прав людини.

9. Ініціювати на Генеральній Асамблеї ООН ухвалення звернення до Міжнародного суду ООН з проханням дати консультативний висновок про правовий статус Кримського півострова.

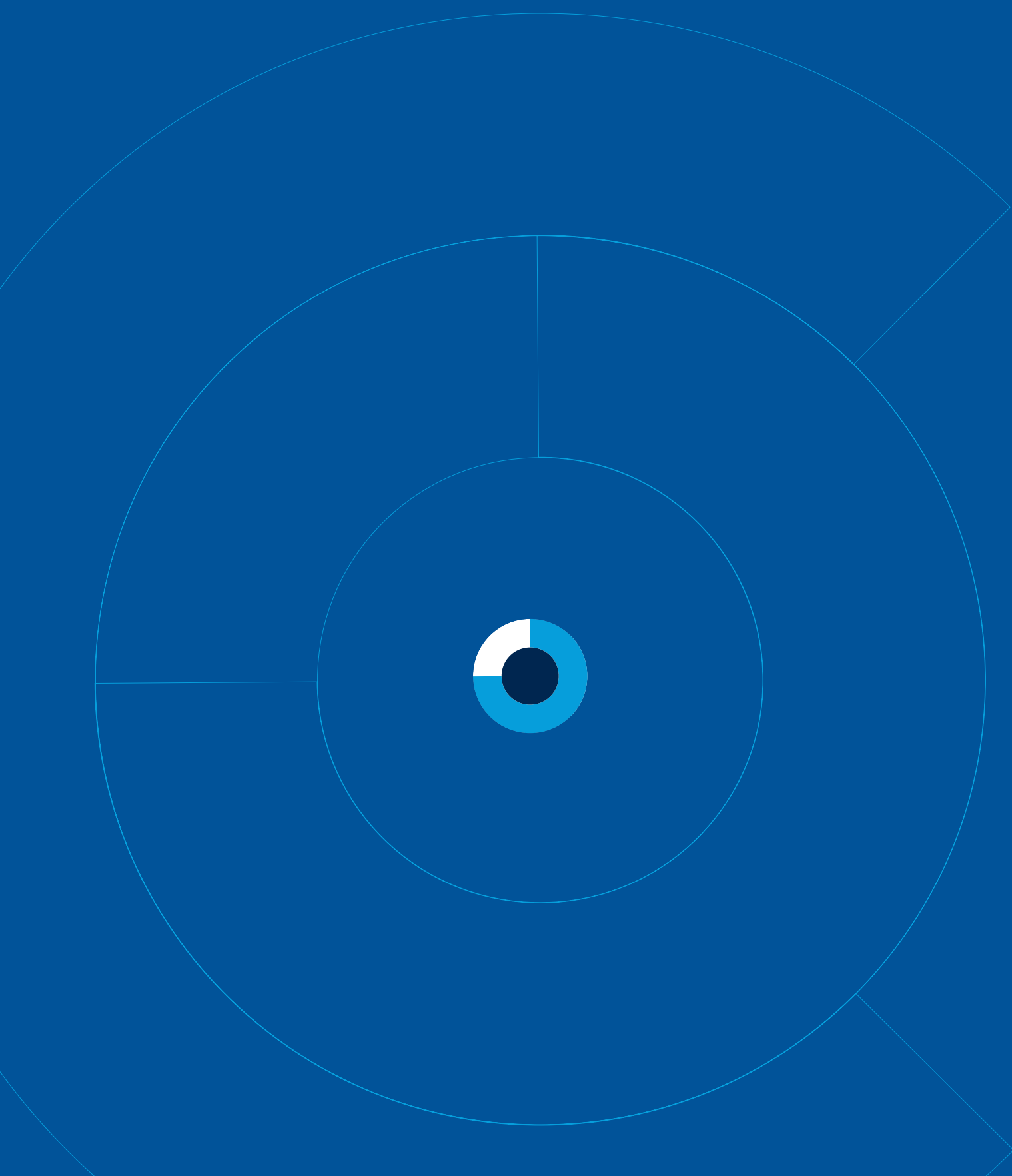
ПОСИЛАННЯ

1. Кузнецов С.О. Морське право : підручн. / С.О. Кузнецов, Т.В. Аверочкіна. – Одеса : Фенікс, 2011. – С. 4
2. Морська доктрина України на період до 2035 року. Постанова КМУ від 7.10.2009 р. з подальшими змінами та доповненнями // Ліга Закон - <https://ips.ligazakon.net/document/KP181108?an=1>
3. Закон України «Про державний кордон України» . // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>
4. Шемякин А.Н. Морское право: Учебное пособие. – Х.: Одиссей, 2006. С. 43
5. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text
6. Конституція України, від 28.06.1996 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
7. ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
8. ДОГОВОР между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Украинской Советской Социалистической Республикой - <https://docs.cntd.ru/document/1900094>
9. Про проголошення незалежності України // Постанова Верховної Ради Української РСР Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>
10. Деякі питання правонаступництва держав // Збірник наукових праць - N 5. - Ч. III. – Хмельницький: Вид-во АПВУ, 1997. – С. 123-128 - <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/7871/1/%D1%81%D1%82.%202.pdf>
11. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text>
12. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text
13. Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про торговельне судноплавство, 17.11.1994 // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_103#Text
14. Задорожній О. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації. – Київ: К.І.С., 2016. – С. 76
15. В этот день 65 лет назад Крым перешел из РСФСР в состав УССР // Букви - <https://bykvu.com/ua/bukvy/110570-v-etot-den-65-let-nazad-krym-pereshel-iz-rsfsr-v-sostav-ussr/>
16. <https://www.kommersant.ru/doc/53278>
17. Мамчак М. Україна: шлях до моря. Історія українського флоту. – Снятин: Прут-Принт, 2007. – С. 259
18. Угода між державами-учасницями Співдружності Незалежних держав щодо стратегічних сил від 30.12.1991 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_082#Text
19. Задорожній О. Анексія Криму – Міжнародний злочин. - Київ: К.І.С., 2015. – С. 42
20. Указ Президента України «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України від 06.04.1992 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text>
21. Указ Президента України «Про делегацію України на переговори з Російською Федерацією від 10.04.1992 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235/92#Text>
22. Павличко Д. Костянтин Морозов “Моя українізація”// Журнал Універсум (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://universum.lviv.ua/journal/2014/5/morozov.htm>
23. Історія влади. Масандрівські угоди 3 вересня // (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://praktika-vlasti.com.ua/istoriya-vladi-masandrivski-ugodi-3-veresnya/>
24. Зленко А. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических проблем. – Х., 2004. – С. 415–418.

25. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 05.12.1994 // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text
26. Задорожній О. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації. – Київ: К.І.С., 2016. – С. 86-87
27. Василенко В.: «Лише членство України в НАТО приведе до нормалізації українсько-російських відносин» // Газета «День», 17.05.2006 (Електронний ресурс). – <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/volodimir-vasilenko-lishe-chlenstvo-ukrayini-v-nato-privede-do-normalizaciyi>
28. Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту від 09.06.1995 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082#Text
29. Конституція України, перша редакція від 28.06.1996 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed19960628#Text>
30. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, 31.05.1997 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text
31. Задорожній О. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації. – Київ: К.І.С., 2016. – С.144-145
32. Лук'янюк В. Конфлікт на острові Тузла // Цей день в історії (Електронний ресурс). – <https://www.jnsm.com.ua/h/0929N/>
33. Илларионов А. Путин готовился к войне все эти 14 лет. 08.04.2015 // Настоящее время (Електронний ресурс). – <https://www.currenttime.tv/a/26945323.html>
34. Токар І., Аннітова І. Азовське море: кордон на замку? 08.09.2018 // Крим.Реалії (Електронний ресурс). – <https://ua.krymr.com/a/konflikt-v-azovskom-more-usugublyaetsa/29477835.html>
35. Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text
36. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації щодо забезпечення безпеки мореплавства в Азовському морі та Керченській протоці // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_409#Text
37. Задорожній О. Анексія Криму – Міжнародний злочин. - Київ: К.І.С., 2015. – С. 166-167
38. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text
39. Кравчук натякнув регіоналам, що ніхто за мотузку їх до влади не тягнув. 27.04.2010 // УНІАН (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/352276-kravchuk-nagadue-regionalam-scho-niht-za-motuzku-jih-do-vladi-ne-tyagnuv.html>
40. Луценко каже, що Янукович оголосив війну. 23.04.2010 // УНІАН (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/350644-lutsenko-kaje-scho-yanukovich-ogolosiv-viynu.html>
41. Малко Р., Трегуб Г. Володимир Василенко: “Коли президент стає загрозою національній безпеці”, 30.01.2014 р. // Український тиждень - <https://tyzhden.ua/Politics/99894>
42. Задорожній О. Анексія Криму – Міжнародний злочин. - Київ: К.І.С., 2015. – С. 197
43. Кречетников А. Ввод войск на Украину: что говорят история и право? 24.04.2014 // BBC News | Русская служба - https://www.bbc.com/russian/international/2014/04/140424_intervention_history_law
44. У Криму зосереджено до 30 тисяч російських військових. 07.03.2014 р. // ZN.UA - https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-krimu-zoseredzheno-do-30-tisyach-rosiyskih-viyskovih-139175_.html
45. Тимчасова окупація АР Крим та м. Севастополь // Міністерство закордонних справ України - <https://mfa.gov.ua/timchasova-okupaciya-ar-krim-ta-m-sevastopol>
46. Парламент Криму ухвалив Декларацію про Незалежність. 11.03.2014 р. // BBC News | Україна - https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2014/03/140311_dt_crimea_independence
47. RG.RU 24.03.2014 р. - <https://rg.ru/2014/03/22/krym-dok.html>
48. Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014. 68/262 - https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262
49. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
50. Держдума РФ денонсувала угоду про базування ЧФ РФ в Україні. 31.03.2014 р. // УНІАН Інформаційне Агентство - <https://www.unian.ua/politics/902450-derjduma-rf-denonsuvala-ugodu-pro-bazuvannya-chf-rf-v-ukrajini.html>
51. Розпорядження Кабінету Міністрів України, від 30.04.2014 р. // Деякі питання функціонування морського та річкового транспорту. Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/578-2014-%D1%80#Text>
52. Україна закриє морські порти Криму для міжнародного судноплавства // LB.UA - https://lb.ua/economics/2014/07/05/271977_ukraina_zakrivaet_morskie_porti.html
53. Про тимчасове закриття морських рибних портів // Постанова КМУ № 263 - Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-2016-%D0%BF#Text>
54. Посли ЄС підтримали продовження санкцій щодо Криму // Радіо Свобода - <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28531743.html>
55. Керченський міст загрожує проходу суден до Маріуполя // НВ Бізнес - <https://biz.nv.ua/ukr/economics/kerchenskiy-mist-zagrozuje-prohodu-suden-do-mariupolja-i-postachannja-v-ssha-1789925.html>
56. Панченко І.М. ПРОБЛЕМИ ДЕЛІМІТАЦІЇ АЗОВСЬКОГО МОРЯ ТА КЕРЧЕНСЬКОЇ ПРОТОКИ, с. 4 // Електронний ресурс - <file:///Users/katestroyin/Downloads/414-Article%20Text-800-1-10-20210207.pdf>
57. Прикордонні кораблі РФ здійснили відверто агресивні дії проти кораблів ВМС ЗС України, 25.11.2018 р. - <https://web.archive.org/web/20181126005653/https://navy.mil.gov.ua/prykordonni-korabli-rf-zdiysnyly-vidverto-agresyvni-diyi-proty-korabliv-vms-zs-ukrayiny/>
58. Окупанти заарештували всіх захоплених українських моряків // Українська правда - <https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/28/7199611/>
59. Трибунал ООН зобов'язав Росію звільнити полонених українських моряків // Радіо Свобода - <https://www.radiosvoboda.org/a/news-trybunal-oon-opryliudnyv-rishennia-shodo-ukrainskykh-moriakiv/29962595.html>
60. Арбітраж ООН визнав юрисдикцію розглядати позов України проти РФ у справі про порушення Конвенції ООН з морського права // Interfax Україна - <https://ua.interfax.com.ua/news/general/642700.html>
61. Арбітражний суд у Гаазі 11 жовтня почне слухання у "морській справі" України проти Росії // Європейська правда - <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/09/30/7128477/>
62. Рішення РНБО України “Про стратегії національної безпеки”, від 14.09.2020 р. // Офіційний сайт президента України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
63. Російська блокада: у районі Керченської протоки «застрягли» понад 400 суден // Укрінформ. 29.11.2018 - <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2590752-rosijska-blokada-u-rajoni-kerchenskoj-protoki-zastragli-ponad-400-suden.html>
64. Порти Азовського регіону за час агресії РФ недоотримали майже 6 млрд грн доходу - глава АМПУ // Interfax – Україна - <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/602684.html>
65. Азовські порти України: поки працюють, але загроза блокування – велика // УКРІНФОРМ - <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3245084-azovski-porti-ukraini-poki-pracuut-ale-zagroza-blokuvanna-velika.html>
66. Керченська криза і паралельна правова реальність // DW - <https://www.dw.com/uk/%D0%BA%D0%B5%D1%80%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B0-%D1%96-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C/a-46458989>
67. Якщо план Путіна виконають, на Азовське море чекає «екологічна катастрофа» // Радіо Свобода - <https://www.radiosvoboda.org/a/krym-voda-azovske-more/31095459.html>
68. Катери ФСБ Росії здійснили чергову провокацію в Азовському морі – ВМС України // Радіо Свобода - <https://www.radiosvoboda.org/a/news-azovske-provokaciyi/31205943.html>
69. Використання Росгвардії для блокування доступу до Керченської протоки й Азовського моря порушує права України як прибережної держави - МЗС України // Interfax – Україна - <https://ua.interfax.com.ua/news/general/753456.html>

70. Росія перекрила до 70% акваторії Азовського моря – ВМС України // УКРІНФОРМ - <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3366749-rosia-perekрила-do-70-akvatorii-azovskogo-mora-vms-ukraini.html>
71. «Україна втрачає Азовське море». Ще одна анексія? // Радіо Свобода - <https://www.radiosvoboda.org/a/29442989.html>
72. Як Азов і Керченська протока постраждали від анексії Криму // BBC News | Україна - <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50486941>
73. ЗАКОН УКРАЇНИ Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-14#Text>
74. ЯК УКРАЇНИ ЮРИДИЧНО ПРОТИСТОЯТИ РОСІЇ В АЗОВСЬКОМУ МОРІ АБО ЧИ НЕ НАСТАВ ВЖЕ ЧАС ПЕРЕТВОРИТИ КРИМ НА ОСТРІВ? // УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО - https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/yak-ukrayini-yurydychno-protystoyaty-rosiyi-v-azovskomu-mori-abo-chy-ne-nastav-vzhe-chas-peretvority/
75. Денонсація угоди з Росією щодо Азовського моря: 10 аргументів за та проти // Європейська правда - <https://www.euointegration.com.ua/articles/2018/10/4/7087769/>
76. Дунайська комісія // Юридична енциклопедія: (у 6 т.) ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 2 : Д – Й. – 744
77. Навіщо Україні головування в Дунайській комісії? // ЕУКРАЇНА - <https://eu-ua.kmu.gov.ua/analitika/navishcho-ukrayini-golovuvannya-v-dunajskiy-komisiyi>
78. Конвенція про режим судноплавства на Дунаї // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_175#Text
79. Сергій Мещеряк. Україні необхідно порушити питання про виключення РФ із Дунайської комісії. // Гордон (Gordonua.com) - <https://gordonua.com/ukr/blogs/sergey-meshcheryak/-ukrajini-neobhidno-porushyty-pitannja-pro-vikljuchennja-rf-z-dunajskoj-komisiji-463413.html>
80. Кордон між Україною та Румунією. Можливий противник перетворився на союзника // Радіо Свобода - <https://www.radiosvoboda.org/a/romania-ukraine-riverine-means-politics/31484105.html>
81. Дрьомов С.В. ПЕРЕБУВАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ ІНШОЇ ДЕРЖАВИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ, с. 24 // Електронний ресурс. (Режим доступу) - http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/CHF_RF-f074b.pdf
82. Довідка щодо Угоди про статус і умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України та її порушення з боку Росії // РНБО - <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/1587.html?PRINT>
83. «Крим. Війна: передумови російської агресії». Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали // Офіційний сайт РНБО - <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html>
84. Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_075#Text
85. Росія повністю вийшла з Договору про звичайні збройні сили в Європі // DW <https://www.dw.com/uk/%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%8F%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8E-%D0%B2%D0%B8%D0%B9%D1%88%D0%BB%D0%B0-%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%83-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D1%96-%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%96-%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%B2-%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%96/a-18306595>
86. У Криму Росія порушила Договір про звичайні збройні сили в Європі – Кориневич // УКРІНФОРМ - <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3037535-u-krimu-rosia-porusila-dogovir-pro-zvicajni-zbrojni-sili-v-evropi-korinevic.html>
87. За роки анексії кількість російських військових у Криму збільшилася в 2,5 рази – експерт // Радіо Свобода - <https://www.radiosvoboda.org/a/news-killist-viyskovyh-u-krymu-ekspert/30906325.html>
88. Росія розмістила в окупованому Криму потенційні носії ядерної зброї // УКРІНФОРМ - <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3275875-rosia-rozmistila-v-okupovanomu-krimu-potencijni-nosii-adernoj-zbroj-dzaparova.html>
89. Росія перетворює Крим у ядерний відстійник – розвідка // УКРІНФОРМ - <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3331146-rosia-peretvorue-krim-u-adernij-vidstijnik-rozvidka.html>
90. Зміни до Конституції 2019 року та іноземні військові бази: що ми (не) втратили? // Юридична газета online - <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zmini-do-konstituciyi-2019-roku-ta-inozemni-viyskovi-bazi-shcho-mi-ne-vtratali.html>
91. Росія денонсувала угоди з Україною про флот // BBC News | Україна - https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140331_russia_ukraine_agreements_it
92. Танкер как орудие преступления: что известно о задержанном в Измаиле российском судне // DW <https://www.dw.com/ru/%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B5%D1%80-%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B8%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D1%87%D1%82%D0%BE-%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%BE-%D0%BE-%D0%B7%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BC-%D0%B2-%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%B5-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%BC-%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B5/a-49763803>
93. Один раз – випадковість, другий – збіг обставин, третій... // Армія Inform - <https://armyinform.com.ua/2019/08/05/odyn-raz-vypadkovist-drugyj-zbig-obstavyn-tretij/>
94. Росія заявила про закриття Керченської протоки для військових та державних суден інших країн – МЗС України // Радіо Свобода - <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mzs-kerchenska-protoka/31205856.html>
95. Росія планує “морську блокаду” українських портів, – Андрій Клименко // Морські бізнес-новини України - <https://maritimebusinessnews.com.ua/2022/02/09/279425/?fbclid=IwAR1dSmGCGXYZthA4UNYaVqcaCwYJYvgQdIJ2gtZ14EY48VB2TNrgviA7cEU>
96. Росія повідомила про скасування блокади акваторії Азовського моря, - Держприкордонслужба (оновлено) // Цензор.Нет - https://censor.net/ua/news/3315535/rosiya_povidomya_pro_skasuvannya_blokady_akvatori_j_ azovskogo_morya_derjprykordonslujba_onovleno
97. Україна може втратити 2,25-15,3 млрд або 1,45%-9,9% ВВП через російську блокаду портів // Agropolit.com - <https://agropolit.com/news/23225-ukrayina-moje-vtratiti-225-153-mlrd-abo-145-99-vvp-cherez-rosijsku-blokadu-portiv>
98. <https://defence.org.ua/gallery/krymska-platforma-krymskyj-bastion-zaboronena-zona-v-chornomu-mori/>
99. Ирландские рыбаки против РФ: Москва перенесла район учений // DW - <https://www.dw.com/ru/irlandskie-rybaki-protiv-rf-moskva-perenesla-rajon-uchenij/a-60600758>
100. НАТО проти Росії у Чорному морі: які обмеження накладає Конвенція Монтре? // Радіо Свобода - <https://www.radiosvoboda.org/a/konventsiya-montre-nato-rosiya-chorne-more/31178583.html>
101. Above us only stars. Exposing GPS spoofing in Russia and Syria - <https://www.c4reports.org/aboveusonlystars>
102. Рішенням РНБО «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці» від 12.10.2018 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0011525-18#Text>
103. Українське та міжнародне морське право: навч. посіб./ В.М. Гуцуляк, Є.М. Ключева. Київ: Видавництво Ліра-К, с. 126
104. Володимир Василенко. Чи варто розривати Договір по Азову з Росією // Центр “Нова Європа”- <http://neweurope.org.ua/media-post/chy-varto-rozryvaty-dogovir-po-azovu-z-rosiyeyu/>
105. Там само: <http://neweurope.org.ua/media-post/chy-varto-rozryvaty-dogovir-po-azovu-z-rosiyeyu/>
106. Сергій Мещеряк. Україні необхідно порушити питання про виключення РФ із Дунайської комісії // ГОРДОН - <https://gordonua.com/ukr/blogs/sergey-meshcheryak/-ukrajini-neobhidno-porushyty-pitannja-pro-vikljuchennja-rf-z-dunajskoj-komisiji-463413.html>
107. ДЕНОНСУВАТИ Угоду між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Петиція // Офіційне інтернет-представництво Президента України - <https://petition.president.gov.ua/petition/740>
108. Сергій Корсунський. Україна хотіла б перегляду Конвенції Монтре, що дозволить кораблям НАТО перебувати понад 21 день // ЦЕНЗОР.НЕТ - https://censor.net/ua/news/3157479/ukrayina_hotila_b_pereglyadu_konventsiyi_montre_scho_dozvolyt_korablyam_nato_perebuvaty_v_chornomu_mori

defence.org.ua

office@defence.org.ua

